

Sygepleje i fredens tjeneste

Danske og tyske diakonisser i 1864

af DAGMAR BORK

Nyere tids professionelle sygepleje tog sin begyndelse i midten af 1800-tallet og udsprang af diakonissebevægelsen i Tyskland. Målet for diakonissernes arbejde var omsorg for syge og svage, og sideløbende hermed blev ideen udbredt til mange lande, herunder Danmark. Under krigen 1864 deltog diakonisser for første gang i lazarettjeneste. Ikke mindst gennem denne indsats blev bevægelsen kendt, anerkendt og udbredt med dens holistiske syn på sygepleje – pleje til både legeme og sjæl.

En iagttagelse af sygeplejens stade gennem århundreder viser en kurve med både bjergtoppe og dybe dale. Den er næsten identisk med en kurve over den samtidige sociale og kulturelle udvikling, og en klar sammenhæng med kvindens stilling i samfundet træder frem. I perioder, hvor hun blev holdt strengt inden for hjemmets fire vægge, sænkedes niveauet for sygeplejen betydeligt. Når åndelige rørelser af social eller religiøs art vakte samfundet til handling og stillede kvinderne frit, blomstrede arbejdet for de syge op. En ganske dyb dal i sygeplejens historie er tiden efter reformationen. Den havde i de protestantiske lande taget sygeplejen ud af hænderne på de katolske nonner, og klostrenes midler stod ikke længere til rådighed for hospitalerne. Hverken myndighederne eller lægerne var særlig forstående over for spørgsmålet om at forbedre forholdene for de syge. Den tyske sygeplejehistoriker Anna Sticker beskriver dagligdagen på et hospital et godt stykke op i 1800-tallet således: »Patienterne vækkes af grove sygevogteres stemmer, halmmadrasserne bliver kun sjældent skiftet ud, den fattige ligger i sine pjalter. Straks fra morgenstunden invaderer handlende sygesalene med deres råb om salg af æbler, brød og snaps. Dertil kommer utøjet, der plager alle og overalt mus eller endda rotter, der farer mellem sengene«. Hygiejnen stod på et lavt stade, og dette var årsagen til mange sygdomme. Først med forståelsen for en skarp adskillelse mellem drikkevand og spildevand og med lægevidenskabelige fremskridt inden for infektionssygdomme og deres bekæmpelse blev forholdene forbedret.

Diakoni og kvindesag

Man skal frem til 1830'erne, før en bølge af social interesse gik over de europæiske lande, og samtidig opstod store religiøse vækkelsesbevægelser. I teologiske kredse så man, at den reformerte kirkes diakoni var blevet svag, og i Tyskland havde teologer længe slået til lyd for en genskabelse af de ældste kristne menigheders diakonissearbejde. Her arbejdede kvinder som menighedens tjenerinder og som hjemme-sygeplejersker. Formålet med arbejdet var at forkynde det kristne evangelium gennem et håndens arbejde, og deres »gerningmission« gik hånd i hånd med den »ordmission«, som apostlene udøvede. Diakonisserne i den kristne oldkirke fik deres største udbredelse i det østromerske rige og var gennem deres udførelse af sygepleje og social forsorg med til at udbrede det kristne budskab i de første fire århun-

Theodor Fliedner, 1800–1864, grundlægger af diakonissebevægelsen i nyere tid. Foto: Fliedner Kulturstiftung Kaiserswerth.

dreder. Derefter begyndte deres indflydelse at dale, og man skal mange år frem, før bevægelsen igen fik fremgang.

Det blev præsten Theodor Fliedner i Kaiserswerth, nu indlemmet i Düsseldorf, der satte tingene i bevægelse. Sammen med sin første hustru, Friederike Münster, indrettede han i 1836 et hospital, hvor både legemlig og åndelig pleje var i højsædet, hygiejnen langt over samtidens, og hvortil man indbød kvinder til et nyttigt og givende arbejde inden for kirken. Midler til driften kom alle ad forskellige veje. Dels dannede søstrene et fællesskab ikke blot åndeligt og praktisk, men også økonomisk. Dels orienterede pastor Fliedner om diakonissesagen på talrige rejser i Tyskland, England, Holland, Nordamerika og Mellemøsten. Ægteparret Fliedners ide om at samle kvinder om et kirkeligt arbejde udøvet gennem sygepleje var genial set ud fra samfundets behov, men var det i lige så høj grad set ud fra et kvindepolitisk synspunkt. Man kaldte på ugifte kvinder til gerningen ud fra den betragtning, at et kald som sygeplejerske og et kald som hustru og moder ikke kunne forenes. En ny mulighed med stor spændvidde åbnede sig her for kvinder af alle samfundslag. Man fik muligheden for en målrettet uddannelse og et virksomt liv. Borgerskabets kvinder kastede med glæde broderirammen fra sig og gik ind til diakonisse- og sygeplejerskeuddannelsen. De lavere sociale lags døtre forlod malkeskamlen og gik ind til den samme uddannelse, og mange fandt her et alternativ til ægteskabet. Fra første begyndelse var optagelseskriterierne strenge. Det gavnede hverken den enkelte eller diakonissesagen, at ikke egnede forblev. Det var ikke tilstrækkeligt at ankomme med et kors om halsen, et kristeligt sindelag og god vilje, der skulle være evner for sygeplejen både praktisk og teoretisk.

Optagelsesbetingelser

Betingelser for at blive optaget i et diakonissehus var, at ansøgeren skulle være kristen og have en god kristelig vandel. Hun måtte ikke have hang til tungsind, humørsyge, sortsyn eller let vakt vrede, venlighed var en betingelse for et virke som sygeplejerske. Legemligt forventedes en vis robusthed, der måtte ikke foreligge brystsvaghed, legemlige skavanker eller skrofulose – en kirtellidelse, der udvikles på grund af dårlige hygiejniske og ernæringsmæssige forhold – og der skulle foreligge en lægeerklæring herom, udfærdiget af en kreds-fysikus. Alderen skulle være mellem 21 og 40 år, men under særlige

omstændigheder, kunne denne regel fraviges. Der forlangtes kendskab og øvelse i praktisk husligt arbejde samt strikning, syning og vask. Der blev dog ikke forlangt mesterskaber på disse områder, men derimod villighed til at påtage sig alt forekommende arbejde. Endelig skulle ansøgeren tale godt tysk, læse godt og kunne skrive og regne. Hun skulle indsende en skildring af sit hidtidige levnedsløb skrevet med egen hånd, og det blev fremhævet, at ingen anden måtte hverken skrive for hende eller forbedre teksten. Nu var det ikke givet, at pigen fra malkeskamlen var vel bevandret i disse færdigheder, men Friederike Fliedner anlagde ved den personlige samtale en helhedsvurdering, og fandt hun ansøgeren egnet i øvrigt, blev den pågældende undervist i almindelige skolefag efter optagelsen. Prøvetiden var seks måneder, hvor diakonisseleven fik kost og logi, arbejdsklæder, lompepenge og rejsepenge, når hjemmet skulle besøges. Hvis prøvetiden faldt godt ud, og man var tilfreds fra begge sider, forpligtede diakonissen sig til at forblive i stiftelsen de næste fem år. For mange, nok de fleste, blev diakonissetjenesten et livslangt tilhørsforhold. Efter prøvetiden kunne kvinderne iklæde sig diakonissedragten: blå kjole, hvid kappe, hvid krave og blåt overstykke. Denne dragt placerede diakonissen på linje med den gifte kvinde, og hun vandt gennem den social status. Søstrenes økonomiske fællesskab sikrede hospitalernes drift, langt de fleste blev uddannet som sygeplejersker, alle tilhørte den lutherske kirke og måtte være personligt kristne. Diakonissestiftelsen blev deres hjem, og forstanderparret blev tituleret hr. Pastor og Moder, de var trådt i forældrenes sted for søstrene.

Nye udfordringer

Flidners pionerarbejde sammen med Friederike Münster – og efter hendes tidlige død i 1842 – sammen med sin anden hustru, Caroline Berthau, bar frugt. Der blev i de følgende årtier oprettet diakonissestiftelser efter mønsteret i Kaiserswerth i hele den protestantiske del af Tyskland, de nordiske lande og Holland. I 1864 fandtes der 45 stiftelser – heraf Den Danske Diakonissestiftelse fra 1863 – med tilsammen 2093 søstre fordelt på 568 arbejdssteder. Dette krigens år kom så et nyt arbejdsfelt til, lazaretplejen, og søstrene var godt udrustet dertil. Under uddannelsen havde fagene omfattet anatomi, apotekslære, instrumentlære, sårpleje og forbindingskundskab, åreladning, hygiejne og kop-sætning – en behandling, hvor der sættes specielle, opvarmede koppe-

glas på sår eller bylder, hvorefter glassene ved afkøling virker som vakuum, og det betændte sted suges rent. Den grundlæggende sygepleje lærtes hos patienten og gennem bistand til lægerne under operationer. Kristendomskundskab og sjælepleje blev meddelt i foredragsform af pastor Fliedner, og Friederike Fliedner havde den daglige ledelse af hospitalet og af søstrene. Det fremsynede ved denne grundlæggelse af sygeplejerskeuddannelsen var, at eleverne blev uddannet efter en turnusplan, der indebar, at de skiftede mellem forskellige afdelinger. Målet var at give en bredspektret oplæring, der kunne bruges i både den primære og den sekundære sundhedstjeneste og – som det skulle vise sig – i lazaretpleje under krige. Allerede under den første slesvigske krig 1849 havde pastor Fliedner tilbudt at udsende diakonisser til pleje af de sårede soldater, men tanken blev ifølge Stiftelsens årbog 1850 afvist af de militære myndigheder med begrundelsen: »Vore lazaretvogteres hænder kan behandle både soldaternes vasketøj og sår lige så forsigtigt som kvindehænder«. Kvinders deltagelse i plejen inden for militæret var på det tidspunkt utænkelig.

Sanitetstjeneste – kvinder i plejen

Holdningen til kvinder i sygeplejen på lazaretter var ændret i Tyskland 1864, og en væsentlig årsag hertil var diakonissesagens udbredelse. Ligesom hærens felttog var godt planlagt, gjaldt det samme sanitetstjenesten. Den blev lagt i hænderne på Johanniterordenen, hvis formål fra ordenens opståen i 600-tallet var pleje af syge og sårede. Katolske nonner havde tidligere taget sig af sårede, men fortrinsvis i deres klostre, nu blev det i den direkte lazarettjeneste på linje med diakonisserne og naturligvis hærens eget sanitetspersonale, mandlige sygevogtere og lazaretmedhjælpere. En gruppe damer fra Altona, der stod i nær forbindelse med diakonissestiftelsen der, fik tilladelse til at være med i arbejdet. For sygeplejerskerne – nonner som diakonisser – var pleje og omsorg det primære såvel til legeme som til sjæl og var overordnet de nationale modsætninger. Under krigens videre udvikling kom danskere, preussere og østrigere på de samme lazaretter nær krigszonen og lå her i fredelig sameksistens uafhængige af konfession og nationalitet.

Fem diakonissestiftelser blev involveret i lazaretplejen. Søstrene på Altona-stiftelsen indrettede et afsnit af deres hospital til sårede, søstre fra Bethel i Berlin kom til lazaretterne i Flensborg, Den Danske Dia-

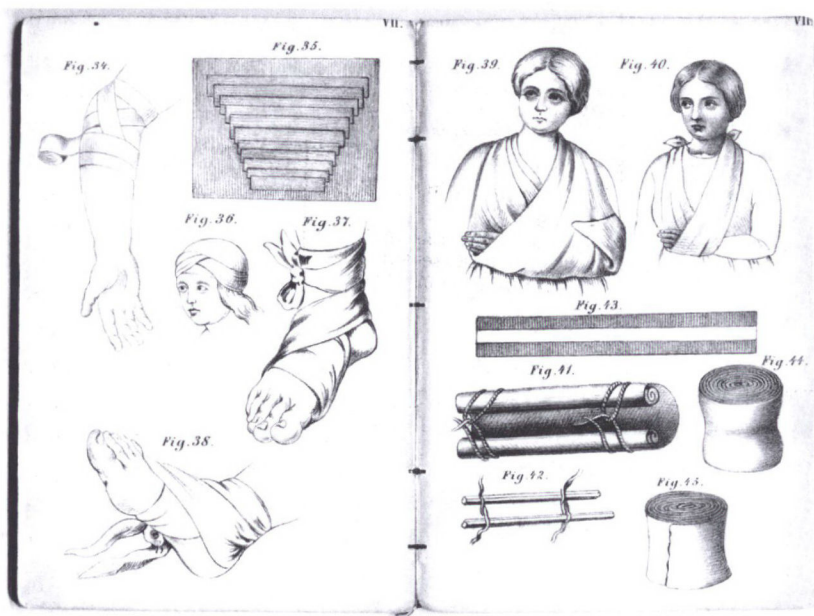
*Caroline Fliedner,
f. Berthau, 1811–1892,
Fliedners anden hustru og
»Liebe Mutter« for søstre-
ne. Foto: Fliedner Kultur-
stiftung Kaiserswerth.*

konissestiftelse sendte i samarbejde med Diakonissestiftelsen Ersta i Stockholm hjælp til Augustenborg og Nordborg, mens Kaiserswerth-søstrene fik det største ansvarsområde på lazaretter i Slesvig, Neuwark, Aabenraa, Broager, Haderslev, senere på Als og i Kolding. Ansvarlig for udsendelse af søstrene fra Kaiserswerth var stiftelsens forstander, den aldrende Theodor Fliedner, mens den praktiske organisation blev forestået af Fliedners svigersøn og præst på stiftelsen Julius Disselhoff. I løbet af februar 1864 ledsagede han søstrene til deres tjenestesteder, ligesom han konstant lå på rejse mellem lazarettene for at styrke og opmuntre diakonisserne i deres arbejde, løse eventuelle problemer og rapportere til Caroline og Theodor Fliedner hjemme i Kaiserswerth. Fra disse detaljerede rapporter og ikke mindst gennem søstrenes mange breve til hjemmet – alle indledt med ordene »Liebe Mutter und lieber Herr Pastor«, tiltaleformen på stiftelsen – fremstår et billede af dagliglivet på lazarettet. Gennem mere end to

hundrede breve, der er bevaret i Kaiserswerth-stiftelsens arkiv, træder en hverdag frem med bekymringer og glæder.

Efterretningen om danskernes tilbagetog fra Dannevirke-stillingen havde netop fyldt hele det tyske folk med jubel. Snart fulgte budskabet om østrigernes sejrige slag ved Oversee den 6. februar 1864. Alle vegne bevægede sig hjerter og hænder for at bringe vederkvægelse og hjælp til de sårede. Theodor Fliedner kaldte søstrene sammen og orienterede dem om situationen og om, at regeringen i Berlin med tak havde taget imod tilbuddet om hjælp inden for sygeplejen på de fjerntliggende lazaretter. Han understregede i sin tale, at det var frivilligt at melde sig til denne tjeneste, men at også ad den vej kunne Det sande Budskab forkyndes gennem sygepleje – håndens gerning – og sjælesorg. »De tapre unge krigere, der måtte blive syge eller sårede under de forestående kampe, ville få brug for både legemlig og sjælelig pleje«. Pastor Fliedner mønstrede derefter sine rækker af diakonisser og bad frivillige om at stå frem – alle trådte frem. Pastor Fliedner takkede for denne gestus, men ikke alle kunne udsendes, stiftelsens hospital i Kaiserswerth skulle naturligvis fortsat fungere, man måtte vælge. De sygeplejersker, der blev udset til lazarettjenesten, var alle veluddannede, havde mangesidig erfaring, var raske, faste i troen og »lyse af sind«. De blev udsendt med ordene fra Ezekiels Bog kapitel 34, vers 16: »De kvæstede vil jeg forbinde, de syge vil jeg styrke«.

Den 8. februar rejste Julius Disselhoff til krigsministeriet i Berlin for at træffe nærmere aftaler om foreløbig tyve diakonissers og en gruppe sygevogteres tjeneste. Militærets og militærlægerne negative holdning til diakonisser i lazarettjeneste fra 1849 var totalt ændret, og en glad og taknemlig Disselhoff kunne nu bringe søstrene til de forskellige lazaretter medbringende en anbefalingsskrivelse fra krigsminister von Roon til lægecheferne. Turen gik over Hamborg, Altona og Flensborg videre til Slesvig med ankomst den 12. februar. Allerede samme aften fik de søstre, der skulle blive i Slesvig, af den østrigske lazaretdirektør greve Attems von Petzenstein overgivet det store luftige og lyse Gottorp Slot. Det var beboet af østrigske soldater af alle våbenarter. Slottet var omgivet af vogne, heste, kanoner og store dynger kugler, der til sammen frembød »et krigerisk og dog højst tiltrækkende syn«. Om ankomsten til slottet skrev senere søster Emilie Heuser til Kaiserwerth: »Det var et frygteligt vejr. Slien var islagt, stormen piskede sneen med en sådan magt ind i ansigtet, at man knapt kunne gå ti skridt. Inde i slottet løb alle broget og forvirret mellem hinanden som i en pludselig

Diakonissernes sygeplejeuddannelse omfattede blandt andet forbindingslære og håndtering af støtte til arm, ben og knoglebrud. Foto: Flidner Kulturstiftung Kaiserswerth.

forstyrret myretue. De høje sale gemte hen imod fem hundrede sårede og syge – østrigere, danske og nogle preussere. De fleste lå på jorden i deres blodige klæder på stråsekke, kun tildækket med deres frakker, helt uden den tilbørlige pleje, et syn, der skar i hjertet«. Diakonissernes kyndige hænder, erfaring i ledelse og evner til organisation gjorde, at forholdene hurtigt blev ændret. I løbet af få dage var alt bragt i orden. Hver soldat havde, hvad han behøvede. Søster Emilie skrev afsluttende i sit brev til hjemmet: »Vi søstre fik overgivet værelser i den midterste etage, hvor vi otte søstre indrettede vore sovekamre. Rummene er ganske små, så sengene tjener også som stole«.

Intet fjendebillede blandt de sårede

Den 14. februar kom der yderligere otte diakonisser og to hjælpere til Slesvig. Halvdelen af denne gruppe kom til at arbejde på et Lazaret Neuwerk, smukt beliggende på et skovklædt højdedrag over for Gottorp Slot. Her blev der også indrettet fælles kapel for de faldne i og omkring Slesvig, og midt i den stille skov blev der anlagt en militær

Gudsager. Herom skrev søster Julie: »Der har vi set mangen kiste blive sænket i den stille grav under storm, regn og snevejr«. Den anden halvdel af staben blev placeret i Lazaret Lorenzen, et stort danselokale. I et længere brev til Kaiserswerth skrev søster Johanna: »Hvor den lystige musik før har bruset, der stønner nu omkring tres meget hårdt sårede, med hvem døden holder sin alvorlige dans«. Af søster Johannas som af mange andre breve fremgår det, at når det gjaldt sygepleje og omsorg for sårede og syge, var det nationale og kirkelige tilhørsforhold ganske underordnet. Søster Emilie Heuser skrev: »Selv om de sårede for størstedelen er katolske østrigere og steiermarkere, så tager de dog uden undtagelse gerne mod et trøstende, styrkende Guds ord fra os evangeliske diakonisser. Fuld af fred ligger ven og fjende ved siden af hinanden. En antydning af personligt fjendskab har jeg ingen steder truffet. I Lazaret Lorenzen hjælper endda fire fangne danske soldater villigt søstrene. Det er muntre, flinke drenge, som mener, at Kaiserswerth-søstrenes pasning af østrigerne er mere trofast end den, deres egne landsfæller udøver«.

Det ses i både form og indhold, at søstrenes breve og Disselhoff's rapporter er skrevet til hjemmet. Fortælling om voldsomme begivenheder i krigens forløb er flettet sammen med dagligdagens hændelser. Brevene er tillidsfulde, Caroline og Theodor Fliedner var moder- og faderskikkelse for dem alle. Det fælles kristne ståsted kommer til udtryk i alle skrivelser, det ville have været utænkeligt andet.

Den østrigske kejserinde blander sig

Stadig flere diakonisser blev sendt til slagmarkerne, og pastor Disselhoff havde undertiden møje med at få dem dirigeret de rette steder hen. Men Disselhoff var ikke enerådende med hensyn til valg af søstrenes arbejdssted. Over ham stod grev Attens, og også han modtog ordrer fra højere magter. En pludselig ændring af tjenestesteder fandt sted, da grev Attens omdirigerede søstrene fra lazarettet i Neuwerk til Gottorp Slot. Årsagen til forandringen var, at en grevinde Condenhoven fra Prag, den øverste i det derværende samfund, kom med et håndskrift fra kejserinden. Hun skulle udsøge sig et lazaret efter sit eget ønske og valgte så Neuwerk, der, som hun skrev, afgjort var det venligste og smukkeste beliggende lazaret. »Da vi måtte forlade Neuwerk«, fortæller Disselhoff, »græd mange syge og forlangte at komme med«. På et møde mellem grev Attens og Disselhoff, spurgte

Disselhoff grev Attens nærmere ud om disse ting, og greven var tydelig ilde berørt og meget spag. Mange plejekræfter var sat ind i løbet af februar, Johanniterbrødre, Barmhjertige Søstre, diakonisserne og et stort hjælpepersonale. »På Gottorp Slot er der syv Barmhjertige søstre fra Aachen, som grev Spree har bragt hertil«, skrev Disselhoff. De østrigske krigere var så at sige alle katolikker, preusserne protestanter, men af dem også katolikker fra Münster. Selv om de syge og sårede var mest trygge ved at blive plejet af mennesker af deres egen konfession, blev dette i den aktuelle situation af mindre betydning. Når nonner og diakonisser mødtes på lazareetterne, respekterede de hinandens arbejde og område, men holdt sig hver især for sig selv.

Lazarettet i Rendsborg var primitivt med »tarvelige senge, hurtigt sammenslåede af brædder«. Det befandt sig i byens militærhospital og havde fire til fem hundrede indlagte, der var forholdsvis få hårdt sårede, og i hospitalets koncertsal kunne de militære sygevogtere klare plejen af lettere syge. Disselhoff forsøgte ikke at sætte sig ind i, om de syges åndelige behov blev opfyldt. Han drøftede spørgsmålet med de stedlige præster Schröder og Pötzke, og kunne meddele Fliedner, at »De tager sig godt af de syge, er begge inderligt troende mennesker«. En oversigt over samtlige lazaretter i området viser noget om omfanget af syge og sårede efter krigens første tre uger. Mange offentlige bygninger var inddraget, således i Slesvig Gottorp Slot, Paragon Palais, Dragonhospitalet eller Scherershof, Neuwerk, Bronnpen, Rådhuset, Bischofshof, Domskolens, Vajsenhuset og Briessener-lokalet. I disse lazaretter var indlagt otte til ni hundrede. I Flensborg befandt de protestantiske lazaretter sig i Dansk Kommandantur, Latinskolen, Statshuset, Skyttehuset, Harmonien og Borgerforeningen. De østrigske havde til huse i Dansk Militærhospital, Dansk Kaserne, Wilhelmineskolen, Sct. Johannes Søsterhus og Hovedskolen for Sct. Nicola. Disselhoffs rapporter og adskillige af søstrenes breve er siden blevet gengivet i Kaiserswerth-stiftelsens årbøger og jubilæumsskrifter, og med dem er der således beskrevet en ganske betydningsfuld epoke i diakonissernes arbejde, og en vigtig gren af krigens forløb i 1864.

Nordenvind og kulde

De sammensatte tropper fra tysk side marcherede stadig mod nord, østrigerne mod Jylland, preusserne mod Dybbøl. På grund af strabadserne og det forrygende vintervejr blev mange soldater angrebet af

heftig lungebetændelse og nervefeber, en ældre betegnelse for tyfus. Stadig flere plejende kræfter ilede derfor til hjælp fra alle sider. Fra Kaiserswerth blev der den 17. februar sendt ti nye diakonisser, fra Østrig flere nonner, og medfølede kvinder meldte sig til tjeneste på de lokale lazaretter. Også til lazaretterne i Flensborg kom der forstærkning fra diakonissestiftelsen Bethania i Berlin. Mens Disselhoff fulgte søstre til Broager, måtte de otte, der skulle stationeres i Aabenraa, som fortalt i Disselhoffs rapport klare turen på egen hånd. Herom skrev søster Katharina Spiess til Kaiserswerth. »Herren har ført os vidunderligt, men der var bitre timer undervejs. Fra Flensborg kørte vi mod nord på en transportvogn ligesom soldaterne. Nordenvinden blæste voldsomt på os, så vi ankom til Aabenraa halvt gennemfrosne klokken elleve om natten. Ankommet til Aabenraa bankede vi på mange døre, men ingen ville åbne sig for os, for alt var optaget, men efter lang tids søgen fandt vi et dejligt hotel, hvor man efter mange bønner lod os sidde i dagligstuen. Søster Emilie, Anne og Wilhelmine slog lejr på gulvet, søster Pauline i en gyngestol, Mina, Sophie og jeg lagde os på sofaen, hvor vi sov prægtigt«. Søstre blev næste morgen anvist logi af deres foresatte, overstabslæge Dr. Schilling, og lørdag den 20. februar var alle begyndt i tjenesten: »Søster Emilie Tigges og Anna Dannert sammen i det ene lazaret, søster Sophie Mengert og Pauline Niemeyer i det andet, hvor der kom syge hver time. Den første dag seks, men allerede den næste ankom 36 med indre sygdomme. En fra Ratingen lå også på lazarettet, han var meget fornøjelig og fortalte, at han hjemme havde bygget med på diakonissehuset Salem, og han var tryk ved at blive plejet af søstre«. Fra militærets side var man meget tilfreds med søstrenes tilstedeværelse, man håbede, at de ikke skulle få for meget at bestille, men orienterede også om, at kampene skulle gå løs de næste dage, og at fronten var tæt på. Rigelig forsyning af instrumenter og forbindsstoffer varslede om kommende opgaver. På lazaretterne i Aabenraa plejede søstre og deres hjælpere gennem længere tid dagligt 120-130 soldater, sårede og indvortes syge.

Operationsstue i Broager

Kaiserswerth-diakonissernes lazaretter i Broager var dem, der kom tættest på kampzonen på Broagerland i april dagene 1864, og den 20. april skrev søster Barbara Eckhard en fyldig rapport: »Det er i dag

Krigslazaret i Broager. Diakonisse er med til at modtage sårede. Diakonissens sygepleje er holistisk, omfatter både legeme og sjæl. Stik fra Jubilæumsskrift for Kaiserswerth-Stiftelsen 1886.

bodsdag, og ingen Gudstjeneste, ingen klokker eller blot en sammenkomst er der her, men vel andre ting. Den blodige slagmark i hele sin natur ligger her for vore øjne og råber højt på bod! Ak! Om vor virksomhed kan jeg berette, at fagligt bliver vi godt behandlet af lægerne. Dr. Ebersteht glæder sig over, at vi er her. Selv er han meget træt. Synet af de mange sårede er grusomt. Her i denne lille landsby

er der syv lazaretter. Kirken er helt fuld, også klokketårnet er lukket op, her bliver der opereret, hvad der må være et frygteligt arbejde, da der også kun er én bære. Døde ligger inde i de indrettede hvilesteder. Arbejdet er så overvældende. Folkene kan ikke betvinge det. Hvor er jeg glad for, at jeg har taget 'Plejens Velsignelser' med, da den straks vil være gavnlig for præsten, der er jøde, og som har overtaget et lazaret. Søster Emilie har et mindre lazaret. Magdalene plejer i min afdeling, hvor der er mange syge, og hendes kræfter er absolut ikke udhvilede. Lægerne må have flere søstre, derfor telegraferede jeg straks til Sophie Gräff, og hun lovede at sende Johanne Hildebrandt. Dertil kommer en fra Kari, og så lysner det. Indtil nu er der ingen nødsøstre her, og hr. generalstabslægen Mitschewitz glæder sig over, at der også til de andre lazaretter her vil komme diakonisser. Dog er hele sagen i lægernes hænder, og det er ikke altid godt, det kommer an på, hvorledes de fører og leder, hvis vore søstres fortrolighed skal vækkes. Her i denne egn ligger de hårdest sårede, fronten er kun en halv time borte. Lazaretterne i Flensborg og Aabenraa bliver nu også oversvømmet, da de lettere sårede bliver transporteret dertil. Skulle man kunne beskrive det blodige, hærgede skue, som man ser her? Nej, jeg kan ikke. Den venlige tone, vi kender fra lazarettet som oftest fra lægerne og altid fra de syge og sårede, møder vi ikke i landsbyen. Vi søstre må daglig sige til hinanden: 'Stå fast i troen, vær modig og vær stærk', men dette gør ondt, meget ondt!' Kirken bliver igen rømmet, der er for koldt. Deres i Herren hengivne Barbara Eckhard«. Søstrene mødte som regel venlighed i de nære omgivelser fra både danske og tyske, men altså ikke i Broager. »Tysken« var fjenden, også i diakonissedragt. Der var stor bitterhed over kirkens beslaglæggelse og dertil kom, at det største lazaret blev indrettet i en nyopført ganske pompøs skolebygning, der netop stod klar til indvielse og ibrugtagning.

»Jesus meine Zuversicht«

Den 1. maj lød brevet fra søster Magdalene Meyer: »Ærede hr. Pastor og kære Moder! Indtil nu har det ikke været mig muligt at skrive helt åbent her fra Broager, skønt der både dag og nat dør af vore syge, og selv om de sårede, der kan transporteres, er skaffet til Flensborg, så havde vi dog dag og nat fuldt op at gøre. Der må nemlig hver nat våge en søster og en sygepasser. Den 28. om morgenen klokken otte

kom de herrer læger, og da blev der forbundet til klokken to, og klokken fire kom de igen, men af det samlede antal på vort lazaret har vi dog kun fjorten hårdt sårede. Får vi ikke flere fra de andre lazaretter, så er vort arbejde meget snart slut, og de herrer læger har så sagt, at de vil vise os til slagmarken; mange vogne derfra kører hver dag forbi. Hvorledes det går med Als, ved man ikke, den kære Gud må give, at de stakkels danskere må overgive sig, så blodsudgydelserne kan få en ende. I dag sagde en af lægerne, at det måtte skyldes vandet, at folkene således dør. Når man slet ikke tænker derpå og har de bedste forhåbninger, så får de feber-diarré, og efter nogle dage er de døde. Sørgemusik hører vi hver dag, mest 'Jesus meine Zuversicht', da vi bor i nærheden af kirkegården. For omtrent otte dage siden er det tunge lazaret rejst til Jylland, da blev vi sammen med andre overgivet til det lette feltlazaret, hvilket vi ikke lige var kede af, thi straks fra den første dag har hr. overstabslæge Neubauer bekymret sig for os. Hr. inspektøren kom og fik oplysninger om vor bolig, sendte brød, kød og andet hver morgen, sådan som også soldaterne får det. Det bringer vi vor gamle 'moder', hvis datter koger for os til middag. Hun sørger meget godt for os, men nu er der indrettet en stue i præstegården, idet overstabslægen mente, det var bedre for os at spise der; om morgenen og om aftenen skænker vi selv kaffen. Søster Emilie plejer ikke mere her i skolen, men hun er i huset ved siden af, så vi alle kan være sammen. Herren være lovet, at søster Johanne er hos mig. Hun har ingen afsky for arbejdet med sygepleje, hun er vedholdende ivrig. Raske er vi Gud være lovet indtil nu, skulle vor pleje gå mod enden, så gør jeg, som søster Barbara har aftalt med mig. De herrer læger ved ofte ikke selv noget om det. Hermed må jeg slutte for denne gang, at skrive, når man våger over de syge, går jo ikke ret længe. Deres hengivne Magdalene Meier«.

Næring til sjæl og legeme

Søster Barbara Eckhard synes at have haft et vist tilsyn med de øvrige søstre. Det har været praktisk at samle administrationen hos en enkelt, idet søstrene ofte måtte flyttes fra et tjenestested til andet, afhængig af behovet. Efter at have været i Broager skrev hun den 24. april fra Aabenraa: »Mit sidste brev, som jeg skrev den 20. fra Broager, har De vel fået? Siden dengang har jeg ikke haft tid til at skrive. I torsdags gik jeg fra Broager og hertil for endnu engang at efterse

lazaretterne der og siden i Haderslev, men i går mente jeg, at jeg måtte gå tilbage til Broager. Jeg gik hurtigt ind på lazarettet for at se, hvor og hvor megen hjælp, der var nødvendig. I det lazaret, hvor søster Emilie Tegge er, bliver hun godt hjulpet af sygevogeterne. Hun har i det hele omkring tyve syge, mange er døde, og mange transporteret væk til Flensborg eller her og der. På lazarettet, hvor søster Catharina Delem og Johanne Hildebrandt er, er der omkring halvtreds syge, men de to søstre magter det, fordi der er god hjælp fra sygevogeterne, og fordi lægerne selv forbinder. Dog overlader de gerne søstrene enkelte forbindinger og er taknemlige, at søstrene således er dem til hjælp. I løbet af de to dage, jeg har været borte fra Broager, er der kommet sengesteder til de sårede, og meget har forbedret sig. Men med søstrenes mad går det dårligt. De skulle have det sædvanlige, som også soldaterne får, og dermed var vi også tilfredse, men der kom intet. Denne sag er ikke efter reglerne, og som det ser ud, vil herrerne ikke gøre noget ved det, da de mener, problemet snart løser sig af sig selv, når de sårede bliver sendt andre steder hen. Min ægte bekymring var at se, hvor søstrene kunne få en ordentlig middagsmad. Konen, hvor søstrene logerer, vil gerne lave middagen, og ved den første spiste søstrene som kuske, da de intet ordentligt havde fået i to dage, kun varm kaffe om morgenen og te om aftenen. Det er nu ordnet sådan, at de får kød, brød og ris fra garnisonen, og dette giver de til konen, der så laver maden. Til min glæde kunne jeg medbringe skinke, æg, brød, seks flasker god rødvin og meget andet, Alt dette har jeg fået med den udtrykkelige betingelse, at søstrene skal tage sig et ekstramåltid klokken ti og om aftenen.

Mange hjælpesøstre er kommet til lazaretterne i Broager, og de fleste gør god gavn. Snart vil der være brug for hjælp i Kolding, da alle hærafdelinger har trukket sig dertil. Også øen Als er besat, og hvem ved, hvad der endnu alt kan ske. Det går godt med søster Pauline Niemeier, men jeg er bedrøvet over søster Sophie Mangrats jalousi, hun vil selv bestemme, hvem hun vil pleje, sagde – nej, skreg ud – at hendes foresatte gik forbi uden at hilse, og at lægerne aldrig spurgte hende om noget. Længe havde hun været genert, men havde overvundet denne svaghed, og nu blev hun overset. Søstrene står dog sammen om hende, men det er svært, at søster Sophie ikke synes at have behov for åndeligt at ruste sig med bøn og Guds ord. Efter alle mine erfaringer, som jeg har gjort blandt søstrene, kan jeg kun bede om, at flittig forbøn bliver gjort for hende«. Morgen- og aftenandagt

hørte til diakonissernes hverdag hjemme i Kaiserswerth, ligesom deltagelse i søndagens Gudstjeneste var en selvfølge. Dette idegrundlag for al diakoni betød, at åndelig styrke og fællesskabet blev uddybet, men under lazarettjenesten måtte det daglige mønster ofte brydes. Søster Barbara fortsatte sit brev således: »Det er så sandt, at søstre har for lidt tid til fælles styrkelse, men søster Anna Henge, som er her, viser, hvor man kan tage nådens brød til sig, når blot man har få minutter og bruger tiden. Vi prøver daglig ved vores morgensamling at tage Guds ord som et lys for vor fod med ind i dagen og at gå den rette vej mellem nationerne. Mine tanker går i dag meget til Kaiserswerth. Hvor vi dog længes efter at kunne tage del i en Gudstjeneste. Her er ingen Gudstjeneste. Hvordan det går til, ved jeg ikke, da der dog er en præst her i Broager. Jeg har talt med overstabslæge Schilling om, hvorvidt de nødvendige kræfter er rigtigt fordelt på de lazaretter, hvor vi søstre har ledelsen og plejen, og han mener, at der er større behov i Flensborg. Jeg skal selv henvende mig til lazarettet der og så selv bedømme fordelingen. De hjerteligste hilsener fra alle her. Deres hengivne Barbara Eckhard«.

Læsestof til de syge og sårede

De første tre uger af februar 1864 besøgte Julius Disselhoff samtlige lazaretter, hvor søstre arbejdede. Han drøftede forholdene med den overordnede læge, opmuntrede søstre, skaffede dem, hvad de havde behov for og rapporterede til Theodor Fliedner i Kaiserswerth. En stor mangel på alle lazaretter var læsestof til de indlagte. Ikke alle var »hårdt sårede« eller »meget syge«, men var rekonvalescenter og oppegående. For dem blev dagen lang på grund af manglende beskæftigelse. Soldaterne klagede over »den kvælende kedsomhed« og ønskede bøger. Ønsket blev viderebragt til Kaiserswerth, og det blev gerne imødekommet, også fordi kristelig litteratur og traktater var med til – som diakonisserne altid forsøgte – at afværge »dårlig læsning og kortspil«. Kvindeforeninger i Tyskland, der i vid udstrækning beskæftigede sig med indsamling til tropperne og lazaretterne, kastede sig straks over opgaven. Læsestoffet, der på den måde blev bragt til veje, skulle dog først gå gennem pastor Fliedners hænder. Han havde ansvaret for, hvad der blev uddelt af diakonisserne i lazarettjenesten. Verdslig litteratur blev sorteret fra. Måske havde også den kunnet betvinge kedsomheden, men i den aktuelle situation blev alt

modtaget med tak, og i mange tilfælde har soldaten uvægerlig fundet både underholdning og opmuntring. Leverandørerne af bøger, skrifter og traktater forstod ikke altid, at deres sendinger til Slesvig først skulle passere Kaiserswerth, og et ret køligt brev fra H. Biermann i Wupperthal til pastor Fliedner lød: »Højtærede hr. Pastor! Lige nu har vi fået et brev fra Deres hr. svigersøn, pastor Disselhoff, dateret 16. februar 1864, hvori vi bliver bedt om en sending af traktater til krigerne i Slesvig. Det ønskes, at de dertil bestemte traktater skal sendes til Kaiserswerth. Vi har allerede for otte dage siden afsendt traktater til lazarettet i Flensborg over Hamborg og gennem monteringsdepotet i Berlin til de soldater, der går i felten. I går afsendte vi også et betydeligt antal pakker med böhmiske traktater«. Biermann gør derefter omhyggeligt rede for, at man har fuld tillid til at »Hr. Pastorens svigersøn, pastor Disselhoff«, kan tage sig af det videre fornødne. Brevet slutter med ordene: »Vi mener, at vi har gjort, hvad vi netop kunne. Herrens velsignelse ledsage de små bøger!«

Fornemt besøg på lazarettet i Haderslev

Efter sit besøg i Aabenraa drog Disselhoff mod nord og berettede herom: »Den 22. februar gik rejsen endnu tre mil til Haderslev, hvor seks søstre har fået deres arbejde på lazarettet i Latinskolen med pleje også her af dagligt 120–130 soldater. Enkelte er sårede, mens størstedelen lider af alvorlige indre sygdomme som mave-tarminfektion, tyfus, lungebetændelse, nervefeber og ofte øjenlidelser. Alle værelser i den statelige bygning er indtaget af syge, hvor skulle søstrene bo og sove? Jeg har efter megen søgen opdaget naturhistorielokalet, hvor alle slags udstoppede tobenede og firbenede væsener befinder sig til lige med i spiritus ophængte slanger og på væggene knogler og dyreskeletter. De seks har straks med godt humør slået deres lejr op her, alt lader sig gøre«. Disselhoff var som regel til stede, når den lægelige militære ledelse inspicerede lazarettet og kunne referere: »Arméens generallæge og generalstabslæge har besøgt lazarettet og var lige så glade som de syge selv over at se plejen udført af kvindehænder«. Videre fortæller Disselhoff, at lazarettet på Latinskolen i Haderslev fik fornemt besøg af blandt andre den preussiske kronprins Friedrich Wilhelm, krigsminister von Roon og generalfeltmarskal von Wrangel. Den aldrende von Wrangel var ganske faderlig i sit væsen over for både de syge soldater og diakonisserne. Han hilste på hver søster

200. Guldårsfesten 1914
den 100-årsjubilæum
den 100-årsjubilæum
18. April 1864-1914

Feldlazaret ved Nybøl med Johanniterordenens symbol over indgangsdøren. Den lukkede vogn bragte sårede til lazarettet. Postkort efter et fotografi taget 1864. Det er ét af en serie, der blev fremstillet i 1914 til erindring om stormen på Dybbøl. Samling Jens Harrebye.

med et håndtryk og et 'Gud lønne Dem, mit barn'. 'Er du tilfreds med behandlingen her, min søn?' spurgte han en såret dansker. 'Ja, ja! Tak, tak!' lød det raske glade svar. 'Så tak søstrene, min søn' sagde den gamle herre. En særlig opmuntring for søstrene var kronprinsens spørgsmål, om de syge fik den nødvendige sjælesorg. Det var også i Haderslev, at en sort tjener hos prins Adalbert, en nubier, blev plejet. Søster Sophie, som jo i længere tid har arbejdet i Alexandria, Sidon og Beirut, talte til ham på arabisk! Hvor blev sydens søn glædelig overrasket over pludselig i det kolde nord at høre søde hjemlige lyde«. Fem år senere var det søster Sophies tur til at blive forbavset. Under en tjeneste inden for sygeplejen i Beirut mødte hun på et tidspunkt kronprins Friedrich Wilhelm, der ved mødet udbrød: »Har vi ikke allerede mødt hinanden på krigslazarettet i Haderslev?« Det blev et venligt møde med samtale om krig og fred mellem de to mennesker af så forskellig stand. I begyndelsen af maj tyndede det ud med indlagte på lazareterne, og søster Louise Sauerland skrev hjem til Kaiserswerth: »Nu har vi kun 72 indlagte, 40 med indre sygdom, 21 med ydre, ni øjensskadede og to hårdt sårede«.

Kongens fødselsdag

Det var stærke kvinder, der arbejdede i lazaretterne – diakonisser, nonner og frivillige lokale damer – men også de blev ind imellem ramt af sygdom, i mange tilfælde formentlig smittet af de indlagte med mavelidelser, opkastning og diarré, og søster Elise Hepp blev hårdt ramt af denne sygdom. Hendes sygdomsperiode fremkaldte skiftevis håb og frygt hos medsøstre, og den 3. marts skrev søster Sophie Gräff fra Latinskolen i Haderslev: »Kære Moder og hr. Pastor! I dag kan jeg meddele Dem, at søster Elise har det bedre, hun bliver stadig gladere, og hendes appetit tiltager også. Hun håber snart at kunne komme til Kaiserswerth og der komme sig bedre. Da både søster Mina og søster Auguste ligger i sengen med dels opkastning, dels svær forkølelse, har hr. stabslægen ophævet vores nattevagt. Da vi netop i disse dage ikke har mange alvorligt syge, så går det også nu an, at sygevogeterne våger alene sammen med lazaretmedhjælperne. Vi har atten sårede her med skudsår. De øvrige patienter har indre sygdom, kun få har haft tyfus, men to døde heraf. I går, da det var kongens fødselsdag, viste Haderslev-damerne sig meget venlige og opmærksomme, idet de til de syge sendte adskillige kager, appelsiner og så videre, hvilket alle blev meget overraskede over. Med en søster gik jeg så ind i alle sale og kunne så give de syge en eller anden lækkerbissen med hensyntagen til deres sygdom. Det var med hr. stabslægens tilladelse, og dog var det for nogle syge en ganske særlig prøve, og trods al forsigtighed fordærvede nogle sig. I dag kom der fra Hamborg mange gode sager til vort lazaret, undertøj, mavebælter, ærmetrøjer og mange par sokker, alt sammen strikket og syet af kvindeforeningen til vore tapre krigere. Også fra Schwerte kom der en pakke, i den var der kager og traktater til soldaterne. Jeg vil give de fleste traktater til hr. pastor Distelkamp til fordeling. Sidstnævnte har også besøgt de østrigske lazaretter og finder der så megen modtagelighed for Guds ord, at det altid gør ham glad at arbejde der. Engang havde han fordelt flere små evangeliebøger og særlig vist de sårede stederne med Kristi lidelser, da råbte én: 'Jeg har det, her står det!' Hans nabo råbte ivrigt: 'Hvor, hvor står det dog, jeg kan ikke finde det?' Flere lignende spørgsmål fulgte, og mange kommer og beder ham om bøger«.

Den 6. maj kunne man fra Haderslev meddele, at med søster Elise gik det fortsat bedre, og at man så småt planlagde hendes rejse hjem til Kaiserswerth. »Vi har ikke så meget at gøre, som vi vel kunne«, skrev

søster Sophie Gräff, »men de syges antal er stadig stort, dog har de ikke megen pleje behov. I går på Kristi Himmelfartsdag fejrede vi det hellige aftensmåltid sammen med dem, måtte det styrke os alle på sjæl og legeme. Nu kommer endelig også foråret her med sin grøde, løvspring og blomstring, dog er det stadig koldt, endda ret koldt! I dag ankommer en kiste til os, det er nødvendigt altid at have mindst én parat. Hver dag bringer ny nød, men også nye velsignelser. Til det første hører navnlig, at der nu i huset er kommet en sådan kortspilsånd, men jeg har sagt til søstrene, at også dette vil forsvinde igen, vi må blot forsøge at fortrænge det med al forsigtighed og milde ord. Hr. pastor Distelkamp holder jævnlige prædiken her i huset. For kort tid siden var der også katolsk Gudstjeneste. De to katolske søstre fra lazarettet i Slotsgade kom hertil for at ordne alting selv. Jeg hjalp dem med alt det praktiske, det er ganske venlige mennesker«. Diakonissernes færden har til enhver tid et dobbelt formål, dels at hjælpe, hvor der er nød, dels at oplyse om deres sag for at udbrede ideen, evangeliets forkyndelse gennem gerning. Søster Sophie så en mulighed i arbejdet i Haderslev og fortsatte sit brev: »Måtte vi bede om nogle beretninger fra Diakonissehuset i Kaiserswerth om de syge, om vore venner, den slags skrifter, der vækker almen interesse for diakonissesagen også her. Forhåbentlig kommer alle vi søstre snart hjem og vil så fortælle om alt, hvordan der ser ud her. Jeg håber, det går Dem kære hr. Pastor og kære Moder godt. Med hjertelig kærlighed, Deres hengivne Sophie Gräff«.

En tysk-dansk begravelse

Søster Elise Hepp blev pludselig meget dårlig, søstrene skiftedes til at våge hos hende og lette hendes tilstand, men forgæves, og hun døde den 17. maj 1864 langt fra hjemmet. At diakonissernes virke på Latinskolen var kendt og agtet i byen i både danske og tyske kredse viste sig ved den opmærksomhed, som begravelsen vakte. Om dette forløb berettede medsøstrene udførligt til hjemmet i Kaiserswerth: »Søster Elises begravelse på Assistens Kirkegård fandt sted den 20. maj om eftermiddagen klokken fem. Mange, mange kranser blev sendt fra høje embedsmænd og fra danske og tyske damer, således at kisten var smykket ude og inde dermed. Helt fredelig lå hun med myrtekransen over diakonissekappen og med en hvid blomsterkrans i hånden. Ved den åbne kiste sang søstrene sammen med pastor Distelkamp: 'Unter Lilien jener Freuden'. Derpå blev kisten lukket og stillet

i Latinskolens forhal, der er så rummelig, at også de fleste syge kunne få plads der. Hr. Pastoren fremsagde sangen 'Wo findet die Seele die Heimath, die Ruh!' Derefter satte toget sig i bevægelse. Forrest gik et østrigsk musikkorps, dernæst grev Gondrecourt, så bykommandanten og andre officerer og Johanniterridderen grev von Marschewtz. Foruden vor egen præst fulgte to andre gejstlige, en katolsk og en dansk. På hver side af kisten gik tre af vore sygevogtere, derefter fulgte søstrene med hver en krans i hånden. Så kom en afdeling militær og talrige indbyggere fra byen, gammel og ung. Da vi var kommet i nærheden af kirkegården, kom der imellem os og ligvognen en dame med seks små hvidklædte piger, forsynet med blomsterkurve til at strø på vejen. Først ved graven tav musikken. Søstrene og småpigerne stillede sig omkring graven, og der blev sunget 'Schlaf sanft in kühler Erde, du treue Magd des Herren', mange af de tilstedeværende stemte i. Pastoren talte så efter søster Elises eget ønske over Paulus' brev til Filipperne kapitel 1, vers 21: 'Thi for mig er livet Kristus, og døden en vinding' og vers 23: 'Der trækkes i mig fra begge sider: Jeg længes efter at bryde op og være sammen med Kristus, for det er langt det bedste'. Velsignelsen blev lyst, og herefter blev kisten betroet jordens skød. Vore og andres kranser blev lagt på graven. Blandt disse én med to hvide atlaskes sløjfer. På den ene sløjfe befandt sig et stort trykt kors og navnet på den afdøde, på den anden bibelordet: 'Salige er de døde, der dør i herren'. Den dame, der medbragte denne krans, erklærede, at så længe hun og hendes familie var til, ville de sørge for gravens vedligeholdelse. Johanniterridderen lod sætte et hvidt trækors på graven med indskriften: 'Elise Hepp, Diakonissin von Kaiserswerth. Geboren zu Alsenborn am 3. Mai 1819. Gestorben am 17. Mai 1864. Philipp. 1,21 und 23'. Ved foden er malet et Joanniterkors, hvidt på rød bund. Foran korset befinder sig en liggende mindesten, som søstrene i Kaiserswerth bruger det med duesymbolet og med den samme indskrift. Hun hviler nu i fremmed jord på kirkegården. Til højre for hende ligger preussiske, til venstre østrigske krigere, som er blevet plejet indtil døden af søster Elise og hendes medsøstre«.

Vist kun få kvinder ses begravet blandt faldne soldater – alle mænd – og den respekt, der dengang blev vist søster Elise Hepp, er fortsat gennem årene, hvor byens tyske mindretal har vedligeholdt gravstenen, så den i dag – knapt halvandet hundrede år efter – fremstår som ny. Begravelse af en diakonisse har i sig et stænk af glæde og af håb. Man ved, at afdøde er frelst, og at hun i døden som i livet er i Guds hånd. Dog synes

sorgen at have været den dominerende følelse omkring søster Elises død og begravelse. Med den meget detaljerede beskrivelse af forløbet imødekom medsøstrene ønsket om, at alle i hjemmet i Kaiserswerth kunne komme så tæt på begivenheden som muligt. Man fremhævede i beskrivelsen, at både danske og tyske tog del og fandt i dette en bekræftelse på, at det daglige arbejde havde vist sig at være hævet over nationale modsætninger. Brevet blev læst op i Kaiserswerth-stiftelsen af Theodor Fliedner ved den først mulige lejlighed, passager af det blev citeret i stiftelsens årbog 1865, og dokumentet findes fortsat i søster Elise Hepps sagsakter i arkivet i Kaiserswerth.

Ak, vort kære Neuwerk!

Gennem alle søstrenes breve til hjemmet i Kaiserswerth fortælles om hverdagens glæder og sorger, fortrøstning og tillid til Guds hjælp. Der er hverdagsglimt fra det frembrydende forår 1864. Lægernes indsats, sygeplejen og midler til behandling træder naturligvis frem i mange af brevene. Sygevogternes arbejde kommenteres, og der spørges efter egnet litteratur til de syge og sårede. Et broget liv træder frem. Søster Johanne Hildebrandt skrev den 24. februar fra Gottorp Slot: »Kære Moder og kære hr. Pastor! Vi har nu været i Slesvig i elleve dage og har allerede oplevet og erfaret meget. Da vi nu kom hertil velholdne og ved godt mod, glædede vi os rigtigt, da vi kunne pleje i Lazaret Neuwerk, der traf vi 59 syge, hvoriblandt svært sårede og også meget syge. De stakkels syge var meget forsømte, de havde så at sige meget lidt eller slet ingen pleje. I Slesvig møder man kun få preussere, det var mest danskere og østrigere, jeg havde på den stue, hvor jeg plejede. Kun én kunne tysk, en lærer fra Slesvig, der var syg af tyfus, men det gik ham igen bedre. Han var i begyndelsen tolk. Dog snart forstod jeg danskerne temmelig godt. Da vi nu havde indrettet os, og det gik en smule regelret og ordentligt til, måtte vi forlade Neuwerk, hvad den kære hr. pastor Disselhoff nok allerede har berettet. Det var svært og hårdt for os alle. Da vi havde været der fem dage, hed det sig, at vi skulle bort, og vi vidste intet. Søster Emilie gik til grev Attens og forklarede sig, og det var virkelig således: nemlig grevinde Condenhoven, som selv er katolsk søster, kom med endnu tre andre og havde befaling fra kejserinden i Østrig, at hun skulle udsøge sig det smukkeste lazaret og udsøgte sig ulykkeligvis Lazaret Neuwerk, og vi måtte væk og kom til Gottorp Slot«.

Såvel diakonisser som nonner udførte en kvalificeret sygepleje, men mellem de to kirkelige retninger bestod en vis konkurrence. For dem begge var det af stor betydning at synliggøre deres sag udadtil. En vis forsigtighed lyser da også ud af søster Johanne Hildebrandts fortsatte brev: »Her er elleve katolske søstre, og de måtte overlade os to store sale og en stue fuld af syge, vi kommer slet ikke i berøring med dem, dog tilbyder de alt og er overordentlig venlige, men det var bevægede to uger i Neuwerk, hvor vi på grund af vores evangeliske tro blev nøje overvåget fra alle sider, og hvis man ville finde bare det mindste at udsætte på os, ville man triumfere højt. Os søstre går det godt, kun søster Magdalene har været forkølet nogle dage, men det går hende igen bedre. Vores syge bliver stadig færre, måske får krigen snart ende, hvad der dog ville være meget godt. De stakkels syge fortæller, hvordan det er gået dem, hvordan de timer og dage har ligget på slagmarken og af tørst spist is, til endelig en hjælpende hånd har fundet dem. Kærlige hilsener også til søstrene derhjemme sender eders Johanne Hildebrandt«. Søster Emilie Heuser skrev dagen efter om situationen i Neuwerk: »Det var meget hårdt for os at forlade vore syge, de var så taknemlige, tilfredse og flinke. Det var virkelig med hjertens lyst, vi plejede dem. På søster Magdalene Staiers stue lå en østrigsk korporal meget hårdt såret i højre arm. Der var stor fare for, at han ville miste den, han klagede aldrig, skønt han havde frygtelige smerter. Var søster Magdalene gået bort blot en kort tid, var han ganske urolig og glædede sig, når hun igen kom til ham. Da hun tog afsked med ham, kunne han ikke holde tårerne tilbage. De syge var de eneste, der gjorde Neuwerk-lazarettet kært for os, ellers var vi virkelig glade for at komme væk fra den labyrint af uorden. Alle anstrengelser for at ændre det var forgæves, vi følte ofte, at man med vilje lagde os hindringer i vejen fra sygevogternes side«.

Hastebrev efter slaget ved Dybbøl

Søster Barbara Eckland skrev den 19. april et brev fra Aabenraa, der rummer flere oplysninger, men hvor fremstillingen er mindre sammenhængende end ellers. Hverdagsbekymringer blander sig med de store spørgsmål, og man aner gennem brevets lidt løse struktur begivenhederne den 18. april. Denne dag angreb stærke preussiske stormkolonner Dybbøl Skanser, og herunder led danskerne det største nederlag under krigen 1864. Hærens desperate modstand mod overmag-

ten er både et heroisk og tragisk kapitel i Danmarkshistorien. Heroisk, fordi hærens pligttopfyldelse og kampvilje vakte respekt for soldaten uanset hans militære grad. Tragisk, fordi det danske tab den 18. april var næsten halvtreds procent af Dybbølstillingens forsvarere. Brevet lød: »Kære Moder og kære hr. Pastor! Vi er brudt op fra Nybøl og sendt her til Aabenraa. Heldigvis går det bedre med søster Pauline, hun har bøjet sig mere og er mindre selvhævdende, arbejdet kræver også hende fuldt ud. Jeg lod hende blive i lazarettet. Anne og Emilie tog jeg med på krigsskuepladsen. Vi var der med hjælp og så de frygteligt sårede soldater og mange døde. Sophie Mangrat overtager de tyfyssyge. Jeg er glad for, at hun ikke har noget imod, at det er sådan indrettet. Der mangler nu meget hjælp igen i Nybøl, men jeg kan ingen få fri. Overstabslæge Schilling var bange for, at jeg holdt søstrene fra ham. Resten bliver efter min mening i Haderslev. Der kom en morgen en frue og ville hjælpe, præsterne talte med agtelse om hende, men hun var ingen nytte til. De syges antal tager af, men ingen i plejen kan undværes. Alt militær trækker sig mod Fredericia. Gaderne er overfyldt deraf og alle landeveje, og sådan har det været efter erobringen af skanserne i går. Der sigtes på at samle alle styrkerne sammen for at gå mod Jylland. Forholdene er svære, boderne ligger imellem hinanden. Posten er ikke efter reglerne. Kommer man afsted, er det godt, går det ikke, gør ingen noget ved det. Lukkede og åbne vogne kører forbi. Eders hengivne Barbara Eckhard«.

Et kort brev, skrevet den 6. maj, fra søster Louise Sauerland på Latinskolen i Haderslev rummer et hjertesuk om snart at måtte høre hjemmefra, fra Kaiserswerth. Det er skrevet umiddelbart efter et besøg i Hamborg hos en såret bror: »Med Guds hjælp er jeg kommet lykkelig tilbage her til min arbejdsplads. Den kære fru direktør Lentzau var så overordentlig venlig at hjælpe mig ved afrejsen fra Hamborg. Her er ankommet mange syge, men også mange er udskrevet. Nu har vi 72 i alt, 40 med indre sygdom, 21 med ydre, ni øjensskadede og to hårdt sårede, den ene fra Stettin, den anden fra Breslau. For flere dage siden sagde den ene: 'Den trofaste Gud har hjulpet mig ud af så mangan nød. Han vil også hjælpe mig ud af denne sygdom', og den himmelske Fader, der siger 'Bed. Så skal der gives jer!' har hjulpet ham mærkværdigt, og han bedres meget. Om én ved navn Hübner ved kun Gud, om han igen vil få sundhed, eller om Han vil hente ham. Kære Moder og kære hr. pastor, det gør mig rigtig godt at yde den stakkel hjælp! Herren give, at min pleje er til Guds ære. Jeg skal nu lægge mange omslag og sukker i håbet om snart at få brev fra Dem!«

Søster Elises død forblev en sorg for medsøstrene, og Louise Sauerland skrev hjem den 25. maj: »Den kære Gud har givet os en herlig regn, og det er en pragt at se ud, hvor alt spirer. Jeg har bundet en krans til mine fire svært syge, den syge hr. Muschdick med sine lidelser ser fornøjet derpå. Ak, kære hr. pastor, hvor ville jeg gerne binde en buket til søster Elise, så ville hun glæde sig meget, men ak, hun hviler nu i den kolde jord, og blomsterne vil vokse på hendes grav. Den venlige frue, som straks ved begravelsen udtalte, at hun ville holde graven i orden, så længe hun levede, kommer med mange blomster. Hendes grav er jo midt mellem preussere og østrigere. Ikke sandt hr. pastor, vi er jo alle pilgrimme og ønsker alle at gå ind i Hjemstavnens deroppe, og så vil vi igen engang se vores søster Elise«. Som efterskrift er tilføjet: »Vore syges antal er faldet, vi har nu 64. Den 12. i næste måned er der jo våbenstilstand, så bliver alt vel afgjort. Må Herren give, at den ædle fred må komme hertil. De hilses i inderlig kærlighed fra Louise Sauerland«.

»Kreis Zeitung« skaber problemer

Søster Sophie Gräff fortalte i sit brev fra Latinskolen i Haderslev den 19. juni om håb og om bekymring: »På dette lazaret har vi nu kun 25 syge og ingen hårdt sårede, altså har vi ikke meget at gøre, hvad der er rigtig svært for os. Vi beder om Herrens hjælp og om, at alt dog må blive afgjort inden for otte dage«; den første våbenstilstand udløb 26. juni. Ikke alle læger var tilfredse med, at der var søstre i lazarettene, og brevet fortsætter: »Altså hr. Pastor, jeg er så fri at meddele Dem, at de herrer læger ikke taler godt om Johanniter-søstrene, og nu rammer det også os. Om vort virke nu i Kreis-Zeitung understreges for meget, kan jeg ikke sige, men det må dog være sådan noget, for da hr. pastor Distelkamp kom hertil fra Aabenraa, sagde hr. stabslægen og de andre herrer til ham, at de havde læst en artikel i Kreis-Zeitung, hvori der må være adskillige urigtigheder, for eksempel at der her i den første tid blev plejet 100–120 sårede, og det blev fremstillet, som om vi seks søstre alene havde plejet disse, da er det ikke godt at tale med de herrer, når det forhåndenværende store antal af sygevogetere og lazaretmedhjælpere ikke bliver bemærket. Ak, kære hr. Pastor, det ville dog være meget bedre, hvis der slet ikke blev berettet noget udadtil. Sådanne ting kan dog være generende, men hører vel med til de plager, som vi jo aldrig kan undgå. I Jylland skal

der herske megen tyfus, dog har hr. stabslæge Graf endnu ikke fået svar om fremtiden her, det er vel at antage, at vi ikke er nødvendige her mere. Hr. greve og fru grevinde Stollberg var her den 13. juni på en gennemrejse til Jylland og besøgte alle os søstre. Deres hengivne Sophie Gräff«. I en efterskrift i samme brev står: »Netop nu fik jeg hr. pastorens brev om, at vores lazaret skal mere nordpå mod Jylland, dog tænker jeg, at man først vil afvente den 26. juni. Hvis vi skal nordpå, bliver Latinskolen sandsynligvis forvandlet til et let lazaret, og så er vi for mange. Det lazaret på kredssygehuset, hvor to katolske søstre arbejder, forbliver uændret, til alt bliver opløst. Søster Emilie Jacobs afrejste herfra i går. Hun håbede at få fribilletter alle vegne og ankomme velbeholden til Kaiserswerth. Som hr. Pastor bad om, har jeg medgivet nogle ting til museet«.

Operationsstuer i døgndrift

Våbenhvilen blev afbrudt den 26. juni, og kampene og den tyske hærs fremrykning genoptaget. Et næste mål var erobring af Als, og dette skete den 29. juni. Der blev tilkaldt hjælp fra Broager, og de søstre, der ankom beredte: »Sønderborg, hovedstaden på Als, fremstod som en by, halvt ødelagt, hårdt medtaget af fjenden og forladt af dens indbyggere. Gennem de øde gader kom et broget virvar af soldater, ryttere, heste, vogne og ind imellem stønnen fra hårdt sårede. Disse blev bragt til fem lazaretter, i tre vindmøller og to huse i den øvre by. Lægernes arbejde var uhyrligt. I tre dage kom de ikke bort fra operationsbordene, og vi søstre stod dem bi«. Den 8. juli fik søster Wehner stunder til at rapportere til Kaiserswerth: »Kære hr. pastor og kære Moder! Vore sygestuer bliver aldrig mere tomme. Det er forfærdeligt, hvor mennesker dør mellem vore hænder, desuden har vi allerede tre gange fået nye læger. De kan slet ikke forestille Dem dette virvar. Fra morgen til aften løber seks læger rundt, i de første fem dage havde vi slet ingen ordentlige sygevogtere. Nu er der kommet mange, men de bestiller ikke meget. Det store telt, hvori de syge skal bo, er færdigt, nogle er allerede båret derind. Vi søstre bor på hver af de tre møller, hvor der i bare ét rum er alskens forråd samlet, vasketøj, gammelt lærred, hverken stol eller bord. Vi sover på halmsække, der om dagen bliver stablet oven i hinanden og da tjener som siddeplads. Senge er det ikke til at få fat i. De få, vi fik, gik naturligvis til de syge. Indtil nu er alle, som er døde, kommet i jorden uden ligkiste. Det er

Die Kriegslazarette in Sønderborg.

Kriegslazaretter i Sønderborg, indrettet i borgerhuse og telte samt i byens tre møller. Stik fra Jubilæumsskrift for Kaiserswerth-Stiftelsen 1886.

fyrgteligt at se på, hvordan de døde bliver læsset på vognene tre til fire oven på hinanden og så – i et hul. Jeg har slået alarm hos alle de herrer læger og officerer, og nu skal der skaffes kister, fire lig venter derpå. I Augustenborg – en time herfra – har der været et dansk lazaret. Der lå fire preussere og flere danske, der med samtlige ting skal være skaffet til Glücksborg, så er der også et lazaret på Sandbjerg og på den anden side bag ved Dybbøl. Barmhjertige Søstre plejer i Johanniter-lazarettet i Satrup. Der ligger kun syv, og den derboende Johanniterbroder sagde til mig 'Gud give, at denne ulykkelige krig kunne få en ende'. Vi bliver nu ligesom marketendere regnet til soldaterne, da jeg rejste hjem fra Aabenraa til Broager, skreg kusken ved hvert hus, hvor der blev betalt vejpenge, at det var krigskørsel, men søstrene lider meget derunder, og unge sjæle kommer helt ud af sporet. Det er på højeste tid, at Anna Danner hjemsendes. Jeg lader Pauline Niemeyer og E. Tiggers blive her. Mange hilsner. Deres hengivne W. Hesse«.

Sygepleje til sjæl og legeme

Efter de svære kampe på Als kunne de mange sårede og syge ikke rummes på lazareterne i Sønderborg, og andre blev inddraget, her-

under Latinskolen i Haderslev, der således ikke blev overflødig. Samtidig skete en omrokering af søstrene, hvor tung og lettere pleje indgik i vurderingen. Den 4. juli skrev søster Louise Sauerland fra Haderslev: »Det er blevet aften, og endnu en dag er gået med Guds hjælp og kærlighed. Gud ske lov og tak. Søster Sophie kørte i går aftes klokken seks til Aabenraa, hvor hun overnattede, og hun er nu vel ankommet til Sønderborg. Hun længes sikkert efter at give hjælp til de stakkels sårede. Det skete alt sammen så hurtigt i går eftermiddags, at vi næsten ikke vidste, hvordan vi skulle klare det. Hr. greven havde sendt en depeche, og hr. stabslægen havde straks svaret herpå. En af os skulle komme straks, og således hr. pastor har det vel været Guds vilje. Antallet af syge her er 70, 34 med indre sygdom og 28 med ydre, og der er otte med øjensygdomme. Nogle er kommet fra Als og lider af brystmerter. At sætte blodigler og at kopsætte, det kommer jeg meget i berøring med, her bruges merkuriasalve og rød øjensalve og kulpulver til amputerede, nogle får is-omslag, der hvor jeg arbejder, og der er også meget at gøre med hensyn til renlighed, så jeg har rigeligt med beskæftigelse. Den tro Frelser har indtil nu hjulpet så godt. Han vil også i kommende dage være min hjælper og beskytter og give mig kraft fra det høje, så mit arbejde kan være Ham til ære. At vi har haft disse forskellige læger, har søster Sophie sikkert meddelt Dem, men de er meget flinke og venlige. Hr. stabslægen sagde nu til morgen, at i Sønderborg ville der ikke være brug for hjælp længe, for når de syge var transportable, ville de blive sendt videre. Her vil vi altså stadig få noget at bestille, sådan som det nu passer Gud. Øen Als blev taget med Guds hjælp, Herren give, at krigen snart må få ende. Jeg som så mange andre længes efter mine egne. Mens jeg tidligere i dag gik gennem haven for at nyde noget frisk luft, stod bag et træ en stakkel og græd. Jeg spurgte ham så hvorfor. 'Åh', sagde han, 'hjemme er sygdom og fattigdom, i dag har jeg fået et brev, og jeg er også syg og kan ikke tjene noget, al hjælp bliver fjern'. Jeg sagde ham så, at når nøden er størst, ville Guds hjælp være nær. Ja, den trofaste Gud må hjælpe dem derhjemme og dem på slagmarken. Ak ja, således findes der mange her kære moder, der længes efter deres egne. Sikkert er det kun fredstanker, som den trofaste Gud har over for sine menneskebørn. Det skulle dog undre mig, kære hr. pastor, hvornår vi søstre igen kan vende tilbage til vort kære Kaiserswerth. Ak, hvor ville det dog glæde mig, meget må man undvære her. Hvis jeg skulle komme tilbage, måtte jeg så bede Dem om lov til

at flytte ind i søsterboligen Soest? Kære Moder, jeg befinder mig Gud ske lov ganske vel, jeg sidder her i min lille stue, og en lille bi summer omkring mig, og den smukke blå himmel skinner gennem træerne ind til mit lille skrivebord. Jeg ved jo, at den kære himmelske Fader er overalt. Han vil også denne aften og nat lade sit trofaste vogterøje være åbent for os alle. Med hilsen i hjertelig kærlighed. L. Sauerland«.

Stegte duer til hr. løjtnanten

Dagen før angrebet på Als havde søster Johanne Hildebrandt skrevet fra Broager: »Kære hr. Pastor! Jeg har fået Deres kære brev og glædet mig hjerteligt over endnu engang at høre fra moderhuset. Mig går det ret godt, og jeg har daglig meget at takke for og priser Herrens godhed og hjælp. I lazarettet er der syv syge, tre danskere og fire fra Preussen. De fem er sårede, og to har sindssygdom. Snart kom dog disse to til Glücksborg, og jeg havde derefter meget lidt at gøre. De katolske søstre er borte herfra. Forleden dag, da alle de syge var borte, mente hr. stabslægen, at jeg havde for lidt at gøre her. Jeg skulle overtage de katolske søstres station i skolehus nr.1, hvad jeg så gerne gjorde. Her fandt jeg fem hårdt sårede mænd, en dansk løjtnant, der har et skud gennem venstre overarm, én med skud gennem skinnebenet og to westphalere, den ene med et skud gennem højre arm, så her er jeg beskæftiget hele dagen. De syge må udholde mange smerter, særlig kræver hr. løjtnanten megen pleje. Jeg laver mad til ham og glæder mig, når det smager ham godt. Han kan så godt lide stegte duer, som han sædvanlig må have hver anden dag. Han er meget venlig og taknemmelig for alt, hvad man gør. Der er her i Broager så levende med soldater, og det ser så krigerisk ud, at vi helt har opgivet håbet om snart at kunne vende hjem. Det lette feltlazaret ruster sig også igen og vil sandsynligvis rykke ud til Als i dag. Vi er Gud ske lov raske og ved godt mod og venter på, hvad der vil komme. Måske vil vi bede om flere søstre hertil, i nær fremtid kan vi vel skrive noget mere sikkert. Vi mangler ikke noget, og i går fik vi frisk gemyse, kålroer, kalvesteg, sardeller og saft«.

Da lazaretforholdene i Sønderborg fik ordnede forhold, blev der tid for Kaiserswerth-søstre til at skrive hjem også herfra. Den 3. august fortalte søster Sophie Wagner efter en rundrejse til lazarettet løst og fast om alle søstre i Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Broager og skrev blandt andet: »I Haderslev er der over firs syge, men ellers er antallet af sårede faldende, og jeg har bedt hr. stabslæge Wolf om at sende

nogle af søstrene hjem. Han vil dog afvente krigens videre resultat. Grev Stollberg har været på besøg i Aabenraa, og han sagde, at vi søstre endelig måtte besøge hans kone i Flensborg på vores tilbagerejse. I går var jeg i Broager, der er alt ved det gamle. Søstrene har det svært med lægerne, ellers går alt fortræffeligt. Ingen steder bliver de syge behandlet så omhyggeligt som her, men, men – 23 personer rask personale til 25 syge er overflod. Alle er på kost undtagen lægerne, der spiser for sig selv. Søstrene får alt her i Broager, stege, skinker, fjerkræ, vin – kort sagt alt, hvad de kan ønske sig. Jeg beder blot om, at de ikke glemmer sig selv. Jeg har købt, hvad jeg kunne få fat i af litografier. Jeg finder især Sønderborg smuk. Her er alt vel på lazaretterne, søster E. Niemeier synes at have bøjet sig og er mindre trodsig, også søster E. Tigges er blevet mere alvorlig, og der hersker en god ånd nu. Ved De, hr. pastor, om nogle af os snart kan vende hjem, så lad os det venligst vide, men det skal kun være et beskedent spørgsmål og ikke et krav«.

Kirurgi og medicin

Ofrene, de indlagte på lazaretterne, var som det fremgår af alle søstrenes breve »sårede og syge«. Behandling og pleje omfattede således ikke blot kirurgiske indgreb, men i høj grad også »indre sygdomme«. Øjenskader og øjensygdomme nævnes ofte. Kirurgerne mødte hos deres patienter skudsår, stiksår, snitsår, knoglebrud, ledskader og andre læsioner. Større skader på arme eller ben blev behandlet med amputation, sår med rensning og salver, ledlæsioner med operation eller reponering af leddene. De største risici ved operationerne var blødning og infektion af såret. Ret nye instrumenter, arterieklemmer, mindskede blødning, men effektiv desinfektion var endnu ukendt. Som narkose blev overvejende anvendt æter, men også kloroform og lattergas kom i brug ved mindre eller kortvarige indgreb. Af såkaldt »indre sygdomme« nævnes oftest brystsyge, katar, lidelser i fordøjelsesorganerne og vekselfeber. I både Tyskland og Danmark forelå en farmakologi, specielt beregnet til hæren. I forordet til den danske udgave er præciseret, at »Lægerne bør ordinere medicinen med det fornødne hensyn til sparsomhed«, og at »dens sammenblanding eller tillavning ikke udkræver for megen tid eller er for omstændelig«. Der stod mere end tre hundrede medikamenter til lægens rådighed, og blandt de mange muligheder kan nævnes: bedøvelsesmidler, morfin, digitalistinktur, pulvere, belladonna-præparater til øjenbehandling, mentolvand, gummi arabi-

kum, emulsioner, salver, olier, mentolvand, balsam, jod, plastre, præparerede omslag som for eksempel paraffinbælter og mange andre muligheder, man enten kendte eller forsøgte sig med. Hvert medikament er ledsaget af en opskrift på sammensætning og anvendelse, for eksempel bestod digitalispræparatet af to gram foilorum digitalis concisorum til to hundrede gram aquæ bullientis. Apotekeren har stået for fremstillingen, lægen for den rette ordination og søstre og særligt betroede sygevogtere for, at medicinen blev indtaget.

Egentlig er det ikke udførelse af sygeplejen, der dominerer i søstrenes breve hjem, og årsagen er formentlig, at plejeprocedurerne jo var indlært på hospitalet i Kaiserswerth og derfor meget langt selvfølgelige for Caroline og Theodor Fliedner. Udover generelle udtryk som »hårdt sårede« og »meget syge« springer det imidlertid i øjnene, at tyfus nævnes i langt de fleste breve, og det er givet, at den, der blev angrebet af tyfus, hørte under kategorien »meget syge«. Denne infektionssygdom blev kaldt »Den store dræber« og førte i mange tilfælde til døden. Sygdommen fremkaldes af en bacille, der findes i patientens afføring og også ofte i urinen, og symptomerne er høj feber, almen sygdomsfølelse, kuldegysninger, træthed og appetitløshed. Når feberen er på sit højeste, bliver patienterne døsig og ofte uklare. Desuden plages den syge af voldsomme diarréer. Da tyfusbacillen findes i patientens afføring, er det klart, at sygeplejen måtte indeholde et højt niveau af hygiejne. Årsagen var ukendt i 1864, idet tyfusbacillen først blev påvist i 1880, men man havde øje for, at »vandet måtte være årsagen«; en rigtig hypotese både hvad angik drikkevand og spildevand. Behandling af de forskellige sygdomme med et af de tilgængelige præparater var selvsagt symptomatisk, mens de nødvendige sygeplejehandlinger lå lige for. At isolere patienter med tyfus var ikke muligt på lazaretterne, og på et tidspunkt var det danske lazaret på Augustenborg Slot så inficeret, at det på det nærmeste blev evakueret for at gennemgå en grundig rengøring.

Kongeåen – en grænse overskrides

En krise indtrådte tidligt i krigens forløb for Preussen-Østrig i spørgsmålet om det videre forløb med eventuel invasion af kongeriget Danmark. Det havde aldrig været Østrigs hensigt, mens preusserne var interesseret i kamp udover hertugdømmet. Skarpt formulerede protestnoter fra stormagterne Rusland, Frankrig og Storbritannien indløb til

regeringerne i Berlin og Wien, og fra Berlin blev der telegraferet til von Wrangel, at han indtil videre ikke måtte overskride Kongerigets grænse. Telegrammet nåede enten ikke frem, eller Wrangel ignorerede budskabet, og fremskudte forposter besatte herefter først Kolding og marcherede derefter videre til byerne op gennem Jylland og Nordjylland. Ironiske tunger har antydnet, at den firsårige Wrangel var præsenil og forvekslede Kongeåen med Limfjorden! Samtidig med troppernes fremrykning og fortsatte kampe blev der oprettet lazaretter. For Kaiserswerth-søstre blev lazaretet i Kolding det nordligste. Arbejdet her havde som alle steder både lyse og mørke sider. Om de lyse skrev søstre: »Rigtig som børn er soldaterne her. De ser på os som på deres mor, vil helst lade sig hjælpe af os søstre og udgyder deres hjerter for os«. Om de mørke lød det: »Vi bliver om natten forstyrret på den mest pinlige måde af utallige mus og rotter«. Julius Disselhoff berettede i sit brev til stiftelsen: »En søster måtte en dag rejse til Haderslev og tog sin frakke på i den mørke morgen. Da hun nu i Haderslev ved højlys dag forlod vognen, råbte postkonduktøren efter hende: 'Ej, ej! Søster, med denne frakke kan De ikke gå videre!'. Hun tog den af og så, at mus og rotter næsten havde gnavet det halve af ryggen af«.

Kaiserswerth-søstre som fredsduer

Mens der var våbenstilstand, benyttede to af søstre fra Kolding sig af pausen og »fløj som fredsduer« til København, hvor de besøgte Den Danske Diakonissestiftelse. Deres mål var at bekræfte, at »I det kristne fællesskab fandtes der ingen nationale modsætninger«. Dette møde blev senere beskrevet af søster Wilhelmine Hefse i de tyske diakonissestiftelsers fælles tidsskrift »Der Armen- und Kranken-Freund. Eine Zeitschrift für die Diakonie der evangelischen Kirche September-Oktober 1866«. Et uddrag af artiklen lyder: »Vi havde allerede fået stor respekt for de danske og svenske diakonisser, der arbejdede i de danske lazaretter, men mente, at et personligt fremmøde i Den Danske Diakonissestiftelse ville styrke vort fælles mål. Det bekymrede mig, at vi ikke havde noget pas, da dette ville blive krævet under overfarten til Fyn. Dog var en gemytlig østriger tilfreds med vor legitimation og ønskede os en god modtagelse, skønt han selv tvivlede stærkt derpå. Vi rejste til Nyborg, en meget stærk fæstning, og den sidste by på Fyn, hvorefter vi sejlede med dampskib til Korsør. Derfra kom vi efter nogle timer over Sjælland til hovedstaden

Louise Conring var den første diakonisse i Danmark. Hun blev indvietet til tjenesten af Theodor Fliedner i Kaiserswerth og var den Danske Diakonissestiftelses forstanderinde fra 1863 til 1891. Foto fra L.J. Koch: Tro og Tjeneste.

København«. «På banegården blev vi modtaget af søster Louise Conring, forstanderinden, som til vor store glæde hilste os hjertelig velkommen. Hun førte os derefter til Frederiksberg til det lille smukke diakonissehus, hvor de øvrige søstre også bød os hjertelig velkommen. Det gjorde os ondt, at vi forstod de danske søstre så lidt, da kun én af dem talte en smule tysk«. Herefter følger en nøje beskrivelse af det danske diakonissehus og hospital, om søstrene og om arbejdet og fortsætter: »Dronning Louise er en tro veninde og hjælper af diakonissestiftelsen, og da hun hørte om vores besøg tog hun os om mandagen i nådig audiens. Hun var meget venlig mod os, erkyndigede sig nøje om vort moderhus og fortalte, at hun havde besøgt Kaiserswerth. Hun beklagede, at den danske diakonissestiftelse endnu var så lille og kaldte det 'et musehul'. Hun skænkede os derefter et billede fra København til minde om hovedstaden i Danmark. Også enkedronning Caroline Amalia, som to gange har bæret og glædet vort Kaiserswerth med sit besøg, ville hilse på os, før vi igen rejste tilbage. Vort besøg varede i otte dage, og vi så flere fortræffelige anstalter: Sygehuset, Idiotanstalten, Kommunehospitalet, Militærlazarettet og

andre, der alle var særdeles godt indrettet. Militærlazarettet befinder sig i Frederiksberg Slot. Det har seks hundrede senge, men lige nu omkring hundrede syge. Vi traf selvfølgelig ikke preussiske og østrigske soldater her. De syge bliver plejet af fire svenske søstre fra diakonissestiftelsen Ersta i Stockholm. På Thorvaldsens Museum traf vi flere østrigske og preussiske krigsfanger, som med stor glæde betragtede kunstværkerne. Undervejs til en tur til Zoologisk Have så vi de preussiske skibe, som Danmark havde kapret. På tilbagerejsen to dage før våbenstilstanden udløb, mødte vi en vældig oprustning til igen at begynde krigen. I havnen lå krigsskibe, mandskab, der havde været på orlov, vendte tilbage til deres regiment, men vi to søstre kom uantastet tilbage til Kolding. Vore hjerter var fulde af lov og tak over, at vi også i fjendeland ikke havde fundet fjender, men største venlighed. De fredsbånd, vi bandt, skyldes vor fælles tjeneste for Jesus Kristus, som er hævet over al fjendtlighed«. Den samme holdning gjorde sig gældende i det danske diakonissehus, men krigens udfald bevirkede dog, at der opstod diskussion om, hvorvidt man fra dansk side skulle deltage i et møde i Kaiserswerther Verband, forbundet for samtlige diakonissestiftelser, efteråret 1864.

Den Danske Diakonissestiftelse

I modsætning til Tyskland er det i Skandinavien kvinder, der var pionerer i diakonissesagen. Dronning Louise blev allerede som kronprinsesse interesseret i diakonissebevægelsen, som hun havde mødt under rejser i Tyskland. Hun så, at også i Danmark var der et stort behov for en forbedret sygepleje, og hun stiftede Den Danske Diakonissestiftelse i 1863. Som forstanderinde valgte hun Louise Conring, der allerede en årrække havde varetaget en selvstændig stilling som tilsynsførende ved Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse i København. Louise Conring blev sendt på uddannelsesrejse til diakonissehusene i Stockholm, Mecklenburg, Strassburg, Darmstadt og Kaiserswerth. Her anlagde hun søsterdragten og blev indviet til diakonisse af Pastor Theodor Fliedner. Den Danske Diakonissestiftelses første hus var meget beskedent, men det rummede i princippet alle tre hjørneste: et moderhus, et hospital og en kirke. Bygningen, der blev lejet til formålet lå i Smallegade i helt landlige omgivelser. Der var plads til tolv senge, dagligstuen blev anvendt også som spisestue, som undervisningslokale, til søndagsgudstjeneste og undertiden som operationsstue. Søstrene boede natur-

ligvis på stedet i små bitte kvistværrelser. Men alt var solidt istandsat til formålet, alt var hyggeligt indrettet, sygesengene var forsynet med hvide omhæng, og sygestuerne havde et hjemligt præg. Meningerne om dette nye tiltag var delte både inden for kirkelige kredse og udenfor, og man mødte »kulde, spot og vittig spøg«. En af befolkningens alvorligste indvendinger var, at ideen var hentet i Tyskland. Forholdet til dette naboland var i 1863 på bristepunktet. Kritikken blev imødegået ved at fremhæve, at frøken Conrings uddannelse ikke mindst var foregået i Stockholm. Det blev anført, at diakonissehuset Ersta siden 1851 havde haft omkring hundrede søstre i arbejde på sygehuse og børnehospita-ler, og den danske stiftelses præst, Andreas Fich, udtalte, »at man deraf nok kunne skønne, at gerningen ikke var så tysk, at den ikke kunne trives i den nordiske luft«. Han fremhævede desuden, at også i Holland kunne diakonissehusene trives, altså i et land »hvor folkekarakteren har ligheder med den danske karakter«. At bevægelsen kunne trives i Danmark viser den videre udvikling, hvor Diakonissestiftelsen i dag som tilfældet er i Kaiserswerth og de mange andre huse, hvor sygepleje og social omsorg fortsat er centrum for arbejdet. Lutter kulde var der nu heller ikke. Der blev udgivet bøger, som indeholdt diakonissesagens historie og anbefalede, at stiftelser blev indført Danmark. Fremtrædende teologer gik positivt ind for arbejdet ikke blot i ord, men i handling gennem indlæg i dagspressen og opfordring til at støtte den unge danske stiftelse økonomisk og på anden vis. Det blev imidlertid krigen 1864, der for alvor gav de danske søstre mulighed for at vise deres nationale sindelag.

»Skån mig for damer!«

Den Danske Diakonissestiftelse afgav søstre til lazarettjeneste på Frederiksberg Slot og Sølvgades Kaserne i København, men den mest markante tjeneste blev plejen af syge og sårede på danske lazaretter i Slesvig. Da stiftelsen var så ny, var det ikke muligt at afgive egne søstre til formålet, men en henvendelse til Ersta i Stockholm om hjælp blev besvaret med største velvilje og entusiasme. Efter dronningens ønske skulle de svenske søstre bære den danske dragt for at markere, at det var det danske diakonissehus, der stod bag. Dog – en væsentlig hindring skulle overvindes, hverken krigsministeriet, hæren eller hærens lægestab gik ind for kvindelig sygepleje. Stabslæge Michael Djørup citeres for meget højlødt at have udtalt: »Skån mig for damer!«

Midt i februar 1864 henvendte en lille gruppe Sankt Joseph Søstre sig til krigsministeriet for at tilbyde fire sygeplejeyndige nonner til lazarettjeneste eller ambulancetjeneste direkte ved fronten. Afslaget lød blandt andet, at »tilbuddet var vanskeligt at forene med den bestående ordning af de militære lazaretter«. Stort set samme ordlyd blev anvendt over for diakonisserne og et ikke ringe antal kvinder, der som enkeltpersoner tilbød deres hjælp. Djørup blev imidlertid ikke skånet, idet dronning Louise henvendte sig til såvel ham som til krigsministeriet og foreslog, at der »i Guds navn blev sendt diakonisser til feltlazaretterne på Als«. Dronningens henvendelse kunne man ikke sidde overhørig, og den 3. marts indledtes tjenesten med fire søstres afrejse fra København til det store lazaret i Augustenborg med 670 senge og til Nordborg, hvor 250 senge fandtes fordelt på to lazaretter. Alle de svenske diakonisser havde god erfaring fra sygehusarbejdet, fra apotekstjeneste og ikke mindst i denne situation fra gruberne, hvor de havde plejet lemlæstede arbejdere. Før afrejsen blev søstrene præsenteret for den danske konge og dronning, som bød dem velkommen og bad dem om at passe de sårede godt.

Diakonisserne var ledere

Også søstrene i dansk lazarettjeneste var flittige brevskrivere til deres moderhuse i både København og Stockholm. Den 10. marts skrev søster Lovisa Carlsson: »Gud var med os på rejsen, så alt gik godt både på jernbanen og på søen. Vi gik i land i Sønderborg og blev vist til slottet, hvor vi så en stor mængde soldater, som havde hvilet der om natten, men som så matte og trætte ud. Mange spurgte, om de ikke ville få hjælp af svenske tropper, og sagde, at de ikke kunne holde længe ud. Alle, som vi talte med, undtagen overlægen, tog imod os, som om vi havde ofret vort liv for dem. Søster Ottilia og jeg opsøgte overlægen, som skulle anvise os vore pladser. Han er nordmand og hedder Rørby. Han så alvorligt på os, spurgte om forskelligt og sendte Ottilia og Albertina til Nordborg to mil fra Sønderborg. Søster Lovisa Björk og mig her til Augustenborg en mil fra Sønderborg. Slottet her er taget til lazaret. Dagen efter var vi på vor plads, blev godt modtaget og fik værelse og mad så hurtigt, som det kunne ske. Vi har mad, lys og sengeklæder så meget, som vi behøver. Den næste dag gik vi til lægen og blev sat i arbejde. Jeg kender ikke antallet af de herværende læger, kun at her findes to overlæger, som vi måtte følge med for

at overtage hver sine afdelinger. Vi skal gå overalt og se efter, at der er frisk luft, rent og i orden, at patienterne bliver godt passet, og vi skal hjælpe de mest syge, så vidt vi kan få tid«. Her møder man det karakteristiske for diakonisserne, at de deltog aktivt i arbejdet, men at de overalt havde ledelsen af plejen. I Kaiserswerth blev der tidligt udarbejdet principper for sygeplejen, og det var søstrenes ansvar, at disse blev overholdt i al slags tjeneste. Den store stab af sygevogtere, lazaretmedhjælpere og eventuelle vågekoner var således alle i søstrenes regi, og de administrative opgaver var derfor ganske omfattende. Søster Lovisa Carlsson fortsatte: »Patienternes antal i det hele kender jeg endnu ikke ganske nøje. Jeg har selv fire stuer med 50 senge i hver. Hver dag kommer her sårede ind, og daglig afgår der dels raske, dels syge, som føres til andre lazaretter i længere afstand herfra, og dels dør der mange. Foruden de sårede, som findes her, ligger der mange syge med gastrisk feber, hvoraf de fleste dør. En norsk læge blev begravet den dag, vi kom. I dag har vi hørt kanonerne næsten hele dagen, og der er ført mange sårede hertil ... Måtte Gud snart forbarme sig over dette land og folk og, om det er hans vilje, afvende fjenderne! Nu høster Djævelen meget! I dag er mange liv endt. Det er den sværeste smerte at tænke på de arme sjæles tilstand og se lidelserne. Bed for os og for dette folk og land, og om at Herren ikke vil handle med os efter fortjeneste, men efter nåde«.

Skepsis vendt til accept

Marts måned 1864 var præget af blodige kampe. Den 16. marts trængte en granat ind i Blokhuset i skanse 1 på Dybbøl. Her havde et dansk kompagni søgt dækning, og sprængningen førte til et stort tab. Elleve officerer og menige blev dræbt på stedet, mens 34 sårede blev ført til Augustenborg. Søster Lovisa har bestemt ikke overdrevet sin beretning om denne dag: »I dag er der brændt flere gårde, og der, hvor fjenderne ikke brænder, sender de granater hen, som går en hel mil. Sådan en granat slog i dag ned i et hus, hvor der lå fuldt af danskere. Bjælker og loft styrtede ned, og der blev straks dræbt et stort antal, deriblandt kompagniets officerer. De soldater, som ikke blev dræbt, såredes ... blystykker så store som små knytnæver sidder i de stakkels mennesker, når de føres hertil, og her kommer sårede nat og dag. Måske får vi også snart vor del af disse granater. Det er dog at håbe, at et stort sygehus som Augustenborg Slot, der ligger for sig selv, ikke skal blive beskudt. Bed

for os og for dette store antal dyrekøbte sjæle! Mange tak for alt linned og charpi! Tak også hjerteligt for de kære skrifter, hvoraf vi har uddelt mange blandt de syge, som med taknemlighed har taget imod dem, så når én har fået, har flere rakt hænderne ud efter nogle« I slutningen af marts skrev søstrene fra Augustenborg: »Den 17. var her så fuldt af sårede, at de måtte lægge kirken fuld, to rækker i hver af kirkens gange. Sengene bestod af halm med et uldtæppe til hver person. Den 18. begyndte operationerne ... Arme og ben blev sat af. Det var svært at se så mange unge mennesker blive krøblinger. Den 19. begyndte vi i god tid på samme arbejde; om aftenen tændes der lys. Da alt var forbi, havde vi stuen fuld af blodige sager, som skulle bæres ud, doktorernes instrumenter at gøre rene, og derefter skulle vi lufte ud og skure«. At ledelsen af den sanitære stab også har krævet sit, fremgår af et søsterbrev fra begyndelsen af april: »Herren har bøjet sygevogterne, så de er glade over, at vi er kommet hertil; det regner jeg som et af de største beviser på Guds godhed og magt. Da jeg første gang hørte en af dem sige: 'Gud ske lov, at De kom', kunne jeg ikke holde mine glædestårer tilbage. Var det også kun sygevogetere, så var det mig dog en lidelse, at de skulle se mig iblandt sig med uvilje. Det var jo ikke så underligt, at de var forbitrede, da jeg uophørlig måtte irettesætte og påminde dem, og de på den måde mistede meget af deres gamle frihed. Det har bevæget dem meget, tror jeg, at vi ikke får betaling for vort arbejde her. I begyndelsen hørte jeg dem hviske til hinanden: 'De får det nok godt betalt'. Men siden de har spurgt og fået oplysning om sagen, begynder de at forstå, at det ikke er vindelyst, som har drevet os herhen«. Det var forståeligt, at irettesættelser og påmindelser til at begynde med irriterede sygevogeterne. De havde hidtil meget langt haft selvbestemmelse på plejeområdet med ansvar over for lægen, men deres korte uddannelse inden for hæren stod langt fra mål med diakonissernes. Det var til at begynde med også en anstødssten for vogterne, at de skulle ledes af kvinder, og at disse også tog sig af at rette på den undertiden lovlig frie omgangstone mellem dem. Det har krævet både fasthed og diplomati fra søstrenes side at gennemføre deres egne sygeplejeprincipper og at vinde vogternes tillid.

Kortspil, romaner og sjælens frelse

De to søstre, der blev sendt til Nordborg fik deres arbejde i lazarettetne på Nordborg Slot og i præstegården. Her var der overvejende fe-

bersyge, de fleste på grund af tyfus. Begge søstre boede i præstegården og mødte megen venlighed og gæstfrihed hos præsteparret, hos forskellige familier i den lille by og ikke mindst hos den norske lazaretforsvalter Jahn. Det har fra oldkirkens dage været diakonissens mål ikke blot at pleje legemet, men også at udøve sjælepleje, dels gennem handling og adfærd, dels gennem ord, når patienten ønskede det. I Nordborg oplevede de, »at soldaterne gerne ville, de skulle tale med dem om sjælens frelse; men de sysselsatte sig også med kortspil og romanlæsning. Til vor glæde har de dog efterhånden lagt alt dette til side. Hvordan det er gået til, ved vi ikke, men af Herren er det. Romanerne læses langt mindre nu, og på en af dem har en soldat skrevet: 'Dette er ikke læsning for syge folk'. Der blev efterspørgsel efter Det Nye Testamente, og indsamlinger både i Danmark og Sverige gjorde det muligt at købe et større antal. Herom skrev søster Ottilia og søster Albertina: »Der er større attrå efter ordet, end jeg havde troet. Soldaterne er nu ude i parken og spredt til flere sider; det gør, at vi kan føre mere samtale. I går, da jeg gav det sidste Nye Testamente bort, begyndte han, der fik det, at græde som et barn og sagde: 'Jeg ved ikke, hvordan det nu skal gå, når jeg skal ud iblandt kammeraterne, og jeg er så svag og ikke kan leve efter Guds vilje'. Også sygevogeterne fik Nye Testamenter, og mange af dem spurgte søstrene til råds om ordene deri.

De dansk-svenske søstre må rejse

Da preusserne erobrede Als, blev alle syge og sårede, som kunne flyttes, bragt om bord i et dansk krigsskib, der lå parat. De to søstre fra Nordborg fulgte med og fik ordre til under sejladsen at holde sig under dækket for ikke at blive ramt af fjendens kugler. Søstrene i Augustenborg blev der endnu i otte dage. De blev behandlet venligt af tyskerne og ikke betragtet som fanger. Man kendte diakonisser i Tyskland og respekterede dem uanset nationalitet. Da Augustenborg Slot blev overtaget af tyskerne, var det så at sige som at overtage et helt nyt lazaret. Baggrunden for dette var, at slottet på det nærmeste havde været evakueret umiddelbart forinden. Det havde da været så belagt med tyfuspatienter, at en tilbundsgående rengøring af alle rum og alt inventar havde været nødvendig. Både svenske og nu også danske diakonisser fortsatte plejen af sårede og syge på lazareterne i København, og på Diakonissestiftelsen modtog man rekonvalescen-

ter, der blev plejet af forstanderinden og de hjemmeværende søstre. »En søndag netop i denne tid«, skrev forstanderinde Louise Conring til søstrene, »midt under Gudstjenesten, som dengang var om eftermiddagen, og den store stue, hvor den holdtes, var fuld af soldater og andre folk fra nabolaget, overraskede Hendes Majestæt Enkedronningen os og overvar Gudstjenesten til slutningen, siddende midt iblandt forsamlingen«. Dronning Louise havde grundlagt Den Danske Diakonissestiftelse, og den bevarede ikke blot hendes, men hele kongehusets gunst gennem årene. Dronningen og Louise Conring stod til stadighed i tæt forbindelse med hinanden om sagen, dels ved møder, dels gennem en omfattende korrespondance i medgang og modgang i både kongehuset og diakonissehuset. Enkedronningens stilfærdige deltagelse i søstrenes Gudstjeneste var en bekræftelse på kongehusets medleven i diakonissernes virke.

Svære kampe – hårdt sårede

Mens lazarettjenesten på slagmarken var slut for de danske søstre, fortsatte de tyske deres arbejde i landsdelen Slesvig samt Kolding, og enkelte fulgte den preussisk-østrigske hær op gennem Jylland så langt som til Randers. Det sidste slag i krigen 1864 stod i Lundby syd for Ålborg den 3. juli, og dermed var Danmark overvundet. Den 20. juli begyndte krigens anden våbenhvile, forhandlinger om at få krigen afsluttet intensiveredes, og den 12. november måtte Christian IX underskrive fredstraktaten fra Wien, hvorefter Danmark mistede hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til preusserne og østrigerne. Lazarettene blev inddraget i takt med kampenes ophør, men nogen tid tog det dog, før de tyske søstre kunne efterlade den seneste lazaretpløje til militærets egne hjælpere, og hjemlængslen efter moderhuset i Kaiserswerth fremgår af søster Catharine Spiess' brev fra Aabenraa den 28. august: »Som det ser ud, vil Herren endnu ikke opfylde vort ønske om at komme hjem. Åh, hvor mit hjerte længes efter det stille Kaiserswerth, ud af verdenstummelen og krigsuroen. Havde jeg vinger fløj jeg hjem, om end blot for en stund! Her synes det at blive langvarigt, vi har igen en urolig dag, sårede fra Kolding er kommet hertil, som dog allerede i morgen tager videre til Preussen, men endnu femten sårede skal i dag til middag komme fra Øster-Satrup fra det lokale lazaret, der tilhører os. Forrige torsdag kom otte sårede fra Lerdrup og forrige tirsdag kom fem sårede ligeledes fra Øster-Satrup, blandt dem en preusser, som har

mistet begge ben og en dansker begge øjne, hvilken elendighed! Den første vil i de nærmeste dage komme til Kiel, hvor han skal have kunstige ben. Så er der en preusser, temmelig forvirret efter et skud i hovedet. Til tider kan han huske noget, men ofte slet ikke, sådan at hvis man har sagt ham, at søster Catharine vil komme, og jeg så kom et øjeblik efter, så ved han ikke, hvad jeg hedder. Vi har nu tredive syge, mest sårede og i dag endnu femten, følgelig også meget arbejde for mig, men den kære Gud hjælper dagligt. Jeg vågner hver morgen med friske kræfter og ved godt mod. Søster Mina går det også godt. Søster Sophie Mengert skriver til mig, at vort lazaret snarest bliver ophævet, men der bliver endnu 70 syge der, indtil den 12. september, hvor alle vil være borte. Vi tænker på at rejse i slutningen af den uge. De nuværende læger rejser, og vi efterlader ikke hårdt sårede til lazaretmedhjælperne. Om de andre søstre har jeg ikke hørt noget, men jeg mener, at flere lazaretter nu rømmes«.

Da søstrene fra Kaiserswerth endelig kunne samles hjemme i deres moderhus, blev de mødt af en stor sorg, idet deres forstander og åndelige fader, Theodor Fliedner, døde den 4. oktober 1864. Om dette skrev Julius Disselhoff: »I alt var det i denne krig forundt 28 diakonisser fra Kaiserswerth i omkring tyve lazaretter og i seks forskellige byer at lindre de syge krigeres smerter, at forbinde deres sår og opmuntre deres sjæle med den eneste og ægte trøst. Først den 7. oktober, da salig Fliedners lig blev båret til graven, vendte de sidste diakonisser tilbage fra krigsskuepladsen ledsaget af tak og kærlighed fra soldaterne og officererne, lægerne og den militære øvrighed. Selv kejseren af Østrig har ladet sin tak udtrykke over for moderhuset i Kaiserswerth gennem sin første generaladjutant grev von Grenneville«. Diakonisserne i Tyskland havde for længst gjort sig respekteret i befolkningen og hos myndighederne for deres hospitalsdrift med uddannelse af sygeplejersker og for deres virke i hjemmepleje. Med lazarettjenesten steg de yderligere i agtelse, de havde haft ansvar for plejen af mere end tre tusinde patienter, og selv vandt de erfaring, som ellers lå uden for rækkevidde. Denne nye viden kom søstrene – og patienterne – til gode i både fredstid og under senere krige, hvor Tyskland var involveret. Med den nye grænse mellem Tyskland og Danmark efter 1864, bredte søstrenes virke sig over hele Slesvig. En diakonissestiftelse blev oprettet i Flensborg 1874, og allerede få år efter kunne man fra denne varetage plejen på sygehusene også i Nordslesvig.

Respekt for diakonissernes indsats

For Den Danske Diakonissestiftelse betød indsatsen under krigen en væsentlig holdningsændring. Stadig flere kvinder strømmede til for at lade sig uddanne i sygepleje og diakoni. »Det lille musehul«, hvor arbejdet begyndte, afløstes i 1876 af et stort moderne hospital med kirke og moderhus. Den offentlige mening bredte sig i positiv retning, og stabslæge Djørups fortvivlede råb »Skån mig for damer!« blev gjort til skamme. Efter krigen udtalte han: »Jeg var i begyndelsen ikke ganske uden betænkeligheder, da der ved flere af hospitalerne i de katolske lande, hvor de såkaldte fromme søstre udøver sygeplejen, ofte klages over den uheldige indblanding i lægernes arbejde. Hos os fandtes imidlertid til enhver tid kun grund til den højeste tilfredshed med de diakonisser, der gjorde tjeneste som sygeplejersker og med ... en fordringsløs opofrelse ydede de syge og sårede en kærlig pleje, og hvem det desuden må tilskrives, at tonen hos de øvrige simple opvarningskoner og sygevogtere ved disse lazaretter fik et anstrøg af blidhed og rolighed, som ikke altid er let at fremkalde hos denne klasse mennesker«. Hen på sommeren 1864 kom indbydelsen til Den Danske Diakonissestiftelse til konferencen i Kaiserswerth Verband. Her samledes hvert fjerde år søstre fra alle lande for at drøfte fælles anliggender og styrke samhørigheden. I det danske diakonissehus blev indbydelsen et problem. Sagen medførte mange og lange diskussioner for og imod. Man tog harmfuldt afstand fra alt, der var tysk, men samtidig var man jo med i et fællesskab uden fjender. Det blev dronning Louise, der afgjorde sagen ved at anbefale deltagelse fra dansk side. Hun skrev til forstanderinde Louise Conring: »Når direktionen i Kaiserswerth henvender sig med en indbydelse til vort lille, ringe hus, da vil det være meget urigtigt at afslå samme. Især når man tænker på, med hvor stor kærlighed pastor Fliedner har omfattet vores lille begyndelse. Lad verden se, at i den kristne kirkes virksomhed træder ingen politisk meningsforskell forstyrrende ind«. Dermed var sagen afgjort. Louise Conring og stiftelsens præst, pastor Fich, skulle tage af sted med alle udgifter betalt af dronningen. Rejsen kom alligevel ikke i stand, idet Fliedners sygdom og død hindrede mødet i Kaiserswerth.

Fra spire til blomstring

Nyere tids professionelle sygepleje var i 1864 for længst grundlagt af diakonisserne i Tyskland og flere andre protestantiske lande. En målrettet uddannelse bestående af praktik og teori gav adgang til erhvervet og var også et skridt på vejen til kvindens frigørelse. Det samme skete i Danmark fra Diakonissestiftelsens oprettelse 1863. Den modvilje, sagen havde mødt fra begyndelsen, var næppe helt fjernet, men søstrenes deltagelse i lazaretplejen 1864 aftvang respekt, og efterhånden, som man så resultater inden for hospitalsdrift og inden for sygeplejen, ændredes holdningen markant. I slutningen af 1800-tallet blev der opført sygehuse overalt i landet. Årsager var natur- og lægevidenskabelige landvindinger som narkosemidler, betydningen af desinfektion, bedre kirurgiske instrumenter og anvendelse af røntgenstråler. Der opstod et stort behov for sygeplejersker, og man erkendte meget langt i lægekredse, at selv en nok så vellykket operation ikke hjælper patienten, medmindre den ledsages af professionel sygepleje. Med de mange nye sygehuse over hele landet blev der brug for sygeplejersker, og fra Diakonissestiftelsen kunne man udover at varetage sygeplejen på eget hospital, sende søstre ud til tjeneste i provinsen på sygehuse og i hjemmepleje. Århus Sygehospital var det første, der i 1872 ansatte diakonisser, derefter fulgte inden for de næste ti år 25 andre provinssygehuse i Jylland, på Fyn, i Københavnsområdet og på Færøerne, efter 1920 sygehuse i Tønder og Aabenraa. Danmarks anden diakonissestiftelse, Sankt Lukas Stiftelsen i Hellerup, begyndte sin virksomhed år 1900 og var derefter med til at udsende søstre til provinsen, efter 1920 til Haderslev og Gram. Der opstod ingen konkurrence mellem diakonissehusene, da behovet var stort. Mange sygehusbestyrelser modtog i disse år afslag fra stiftelserne – der var trods alt ikke søstre nok. På hovedstadens hospitaler begyndte man en målrettet uddannelse til sygeplejerske fra 1876. Til forskel fra diakonissernes skoler forblev eleven på samme afdeling under hele sin uddannelse, og overlægen var den ansvarlige. Med dette tiltag voksede den danske sygeplejerskestand op og fandt med lethed arbejde over hele landet. Man spørger måske nu efter, hvor Florence Nightingale bliver af i historien, hun anses jo for at være grundlæggeren af den moderne tids sygeplejerske. Florence Nightingale er naturligvis i høj grad til stede med oprettelse af Nightingaleskolen på Sct. Thomas Hospital i London 1860, men væsentlige prin-

Zur Erinnerung an die 50 jährige Wiederkehr
der Erstürmung der Düppeler Schanzen
18 April 1864-1914.

Feldlazarett bei Flensburg.

Sårede krigere – liggende og oppegående – i lazaret indrettet i telt ved Helligåndsklosteret i Flensburg. Til venstre skimtes den diakonisse, der forestod sygeplejen. Det var søstre fra Bethel-Stiftelsen i Berlin, der arbejdede i Flensburg. Billedet er en kopi af et fotografi, taget 1864 og udgivet 1914 til minde om 50-året for slaget ved Dybbøl. Samling Jens Harrebye.

cipper i hendes skole hviler på diakonissebevægelsens. Florence Nightingale studerede med særlig iver Fliedner-skolen i Kaiserswerth. I 1850 besøgte hun stiftelsen i to uger, og året efter vendte hun tilbage som elev i tre måneder. Moderhusskolen og Florence Nightingale-skolen udviklede sig herefter side om side med deres mange fælles træk og med få forskelle.

Søstre i Nordslesvig efter krigen

Resultatet af krigen i 1864 betød for de tyske diakonisser et meget udvidet virkefelt. Krigen havde bragt de første søstre til Sønderjylland til lazarettplejen, og fra begyndelsen af 1870'erne fik de tjenestesteder på sygehusene og i menighedsplejen. Ved genforeningen 1920 måtte de forlade alle stillinger på nær menighedsplejen i det tyske mindretal. I stedet overtog danske diakonisser fra begge stiftelser tjenesten i den primære sektor og på sygehusene, undtagen på Kongevejshospitalet i Sønderborg. Sønderjylland er den landsdel, der har haft de fleste søstre, og hvor tre nationer har været repræsenteret.

Fald i tilgangen af nye søstre især efter 1945 betød, at de fleste efterhånden blev trukket tilbage til stiftelsernes egne hospitaler. De sidste sygehusansatte søstre forlod Sønderjylland i 1972, de sidste søstre i hjemmepleje og sundhedspleje i slutningen af 1980'erne. Et kapitel i sygeplejens historie, hvad angår diakonisserne blev hermed afsluttet. Når søstrene fik så stor indflydelse, skyldtes det, at de altid var ansat i ledende stillinger på sygehuse og på lazaretterne. Deres sygeplejeprincipper blev dermed videregivet til det underordnede personale, og diakonissernes indsats er med rette blevet kaldt en bjergtop i sygeplejens historie – i krig og i fred.

LITTERATUR

- Bibelen, Paulus' brev til Romerne. Bibliothek for Læger, 5. række, 10. bind Bork, Dagmar: Diakonisser i dansk sygepleje, Dansk Sygeplejeråd 1997.
- Broe, Ellen: Sygeplejens faglige udvikling og historiske baggrund, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1965.
- Christlicher Volks-Kalender 1866: Die Kaiserswerther Diakonissen auf dem Schlachtfelde, Verlage der Diakonissen-Anstalt, Eberfeld.
- Dalhoff, N.C.: Den Danske Diakonissestiftelse i dens første 25 år 1863–1888. København 1888.
- Disselhoff, Julius: Die Arbeit unserer Diakonissen im Krieg. Der dänische Krieg 1864, Kaiserswerth-stiftelsens årbog 1865.
- Disselhoff, Julius: Züge aus der Reise in die schleswig-holsteinischen Feldlazarette, Kaiserswerth Verlag 1865.
- Disselhoff, Julius: Weitere Nachrichten über die Arbeit unserer Diakonissen in den Kriegslazaretten Schlewigs und Jütlands, Der Armen und Krankenfreund, Eine Zeitschrift für die evangelischen Kirche Januar und Februar 1865.
- Disselhoff, Julius: Jubilate! Denkschrift zur Jubelfeier der Erneuerung des apostolischen Diakonissen, Kaiserswerth Verlag 1886.
- Disselhoff, Julius: Denkschrift zur Jubelfeier des Diakonissen-Mutterhaus zu Kaiserswerth am Rhein, Verlag der Diakonissenanstalt 1911.
- Frandsen, Johannes: Det danske sygehusvæsen, artiklerne om opførelse af sygehuse i Kongeriget og Nordslesvig.
- Gotfredsen, Edvard: Medicinens historie, afsnittet om sygeplejen, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1973.
- Hauge, Svend: I troskab mod kaldet, Den Danske Diakonissestiftelse 1863–1963, kapitlet om søstrenes rolle under krigen 1864, J. Frimodts Forlag 1963.
- Jensen, Klaus: Infektionspatologi, kapitlet om tyfus, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1956.
- Kock, L.J.: Tro og tjeneste, Den Danske Diakonissestiftelse 1863–1891, om stiftelsens grundlæggelse og om diakonisser i lazarettjeneste 1864, Lohses Forlag 1938.
- Myrdacz, Paul: Sanitäts-Geschichte der Feldzüge 1866 in Dänemark, Böhmen und Italien, Verlag von Josef Safár, Wien 1897.
- Nielsen, Johannes: Den Dansk-Tyske Krig 1864. Tøjhusmuseet 1991.
- Pharmacopoea Militaris eller Et Udvalg af Lægemidler for de militære Etater i

den danske Stat, Reizels Forlag 1857.
Statistik over Kaiserswerth-stiftelsens
virksomhed 1864-65, herunder pleje
af antal patienter i lazaretter.

Thorsteinsson, Hj.: De militære sygehu-
se og disses arbejdsbetingelser gen-
nem tiderne, kapitlet om plejeperso-
nale.

ARKIVALIER

Udvalgte breve fra Kaiserswerth-dia-
konisser i lazarettjeneste til hjemmet
i Kaiserswerth, arkivet i Flieðner Kul-
turstiftung Kaiserswerth. Brevene
har ikke tidligere været oversat til
dansk eller bearbejdet i Danmark.

Brevenes gotiske skrift er transskriberet
af Anna Else Brandt og Bertel Steffen-
sen. Oversættelse fra tysk til dansk
ved Ciliane Bork.